

Ettekandepäev AMMENDAMATU MORGENSTERN

Tartu Ülikooli Raamatukogus 31. aug. 1995. a.

Tartu 1995

Päevakava

Sirvides Karl Morgensterni kirjavahetust

Bernotas, Aili

Tänased etteheited Karl Morgensternile kohaliku trükise komplekteerimisel

Jaanson, Ene-Lille

Karl Morgensterni kunstikogu

Kukk, Inge

Prof. Karl Morgenstern ja kunstimuuseumi algus Tartu ülikoolis

Laansalu, Anu

Prof. Karl Morgenstern kui klassikalise filoloogia alusepanija Tartu ülikoolis

Lill, Anne

Karl Morgensterni reisimälestusi Prantsusmaalt 1809. a.

Nurk, Tiina

Karl Morgenstern — kas ka autograafide koguja?

Rand, Mare

Varatrükised Karl Morgensterni erakogus

Schmidt, Kiira

K. Morgensterni teadusplaanid ja tegelikkus

Šahhovskaja, Tatjana

Karl Morgenstern oma kaasaegsete mälestustes

Tammur, Kadri

Morgenstern ja tema aeg ülikoolis

Tankler, Hain (*Täistekst puudub*)

Ühest Karl Morgensterni korrespondendist

Vorobjova, Niina

SIRVIDES KARL MORGENSTERNI KIRJAVAHETUST

Aili Bernotas

Karl Morgensterni isiklik kirjavahetus varasest noorusest kuni vanaduspäevade lõpuni, mille ta koos oma raamatukogu, kunstikogu ning ulatusliku käsikirjalise pärandiga Tartu ülikoolile jättis, koosneb 1) Morgensternile saadetud kirjadest, mis ta ise on paigutanud 18 köitesse ja mis sisaldab u. 3000 kirja ligikaudu 700 isikult, kellest suurem osa on ära märgitud tähtsamates teatmeteostes, 2) kirjavahetuse Morgensterni-poolsest osast — 12-köitelisest „Correspondenzist“, milles on ära toodud kirjade väljaminek, enamiku kirjade kontseptid või koopiad. Kirjavahetuse ulatus ning kaalukus kinnitavad täiel määral Morgensterni üldtuntud iseloomuomadusi ning maneere — tema teadmishimu, püüet kõlbelisele täiuslikkusele, igatsust sõpruse ja armastuse järele ning seda, et tal suurepärase suhtlejana oli eriline anne tuttavaks saada tuntud inimestega, kellel tema arvates oleks võinud olla huvi tema püüdluste vastu ja kellega suhtlemine oleks mõlemapoolselt rikastav. Nii on Morgensterni kirjakollektsioonis kirju sõpradelt, kellest nii mõnegagi kestis kirjavahetus pikki aastaid, aga on ka kuulsusi, kellelt on tulnud ainult üks või mõni kiri.

Sirvides Morgensterni kirju ja kirjade kataloogi, torkab silma, et korrespondentideks on olnud kõige erinevamate erialade inimesed siiski vastavalt Morgensterni enda laiahaardelisusele — luuletajad ja kirjanikud, humanitaarteadlased ja kunstnikud, ühiskonna- ja kultuuritegelased, raamatukoguhoidjad, kirjastajad ja raamatukaupmehed. Mõni aasta tagasi valminud Karl Morgensterni kirjakogude koharegister, mis hõlmab nii Morgensterni isiklikku kirjavahetust kui ka tema valduses olnud, peamiselt 18. saj. tuntud teadlaste ja kultuuritegelaste kirjakollektsiooni, võimaldab jälgida eelkõige Morgensterni kirjavahetuse geograafilist ulatust. On ilmselge, et kõige tihedamad kontaktid olid Morgensternil Saksamaa ja tollase Preisimaaga. Järgnesid sidemed Eesti-, Liivi-, Kuramaa ning Venemaaga, kirju on tulnud veel Prantsusmaalt, Itaaliast, Soomest ja Šveitsist, mõned kirjad Poolast, Austriast, Inglismaalt, Rootsist, Taanist ja Madalmaadest.

Ulatuslik kirjavahetus **Saksamaaga** on täiesti mõistetav — Morgenstern oli pärit ju Saksamaalt ning seal hariduse saanud, Saksamaale olid jäänud tema sõbrad, õpetajad ja koolikaaslased ning kultuuri- ja teadussidemete kaudu püüdlus ta sinna kogu elu. Nii on Morgensterni kirjakollektsioonis kirju tema noorpõlvesõbralt, ülikoolikaaslaselt Halles Ferdinand **Delbrückilt**, kellest sai Königsbergi kroonprints'i kasvataja ja tänu kellele kujunesid Morgensternil suhted õukonnaga; Halle prof. Friedrich August **Wolfilt**, keda Morgenstern kui teadlast väga austas ja kelle eeskujul (nagu varasemast ettekandest kuulsime) Tartus töötas. Ka Morgensterni viimane akadeemiline kõne Tartus 1835. a. oli pühendatud F. A. Wolfile. Kirju on August Hermann **Niemeyerilt**, kes Halles prof. Wolfi kõrval antiikkirjandust luges. Kuid näiteks Magdeburgi toomkooli rektorilt Gottfried Benedickt **Funkilt**, keda Morgenstern oma teiseks isaks nimetas, on kollektsioonis ainult üks kiri (1808). See-eest on arvukalt kirju satiirik Johannes Daniel **Falkilt**, kellega iseloomude ja mõttemaailmade erinevustest hoolimata oli Morgenstern kogu elu lähedastes suhetes. Ühes oma kirjas teatas Falk, et kuna tal teist nii head sõpra pole, jätab ta surma korral oma kirjandusliku pärandi Morgensternile, mis siiski teoks ei saanud (Falki käsikirjaline pärand on mitmel pool laiali — Weimaris kahes asutuses, Düsseldorfis). Saksamaaga seoses tuleks nimetada ka ajaloolase Johannes v. **Mülleri** nime, keda Morgensterni biograaf Wilhelm Süß küll šveitsi ajaloolaseks nimetab, ilmselt seepärast, et Müller oli olnud Genfis eraõpetaja ja tema peateoseks oli „Šveitslaste

ajalugu" (Bern, 1780). Hiljem siirdus ta aga Kasselisse ja tegutses seal raamatukoguhoidjana. Müller usub ühes oma eelmises elus Morgensterniga kohtunud olevat. Ta hindas ja austas Morgensterni väga. Morgensterni jaoks tähendasid need kirjad palju, sest kui Müller 1809. a. suri, kirjutas Morgenstern oma päevikus, et raskustes olles meenutas alati, et Müller ta sõber oli olnud. Väga ulatuslik kirjavahetus oli Morgensternil kirjandusajaloolase ja arheoloogi, Weimari gümnaasiumi ja Dresdeni antiigimuuseumi direktori Karl August **Böttigeriga**. Morgenstern oli Böttigeriga tutvunud Weimaris olles ning oma külaskäikudel peatus ta ikka Böttigeri juures, kes teda siis 1790. aastate Weimari suurtele literaatidele Goethele, Herderile, Wielandile jt. tutvustas.

Õrnema soo esindajatest võiks nimetada kirju romaanikirjanikult Fanny **Tarnowilt** ja kuulsa saksa filosoofi Arthur Schopenhaueri emalt Johanna **Schopenhauerilt**, kellega Morgensternil olid tihedamad sidemed tekkinud juba Danzigis.

Karl Morgensterni Saksamaa korrespondentide hulgas on olnud selliseid ajaloolisi isikuid, nagu Preisi kuningas **Friedrich Wilhelm III** ja Preisi prints **Friedrich Wilhelm** ning Baieri kuningas **Ludwig** (tänukirjad ettekande eest, mille Morgenstern oli pidanud keiser Alexanderi ja keisrinna ema auks, 1826), samuti meilegi tuntud saksa kirjastaja Friedrich Arnold **Brockhaus**, kes teatas 1817. a. septembris Morgensternile „Leipziger Kunstblatt'i" väljaandmisest ning pakkus talle kaastööd mitmel alal — kunstiteooria ja -kriitika, kunstiajalugu jne. Pärast F. A. Brockhausi surma võttis firma üle üks tema poegadest — Heinrich Brockhaus — ning kirjavahetus jätkus.

Erilist uhkust tundis Morgenstern aga kirjade üle, mille olid saatnud talle J. W. **Goethe**, F. **Schiller**, I. **Kant** ning C(hristoph) M(artin) **Wieland**. Need kirjad olid tulnud vastuseks Morgensterni uurimusele Platonist 1794. a-st („De Platonis republica"), mille ta oli saatnud paljudele toleaaegsetele tuntud isikutele hinnangu saamiseks. Hinnangud olidki väga positiivsed — kirjades tänati Morgensterni kena kingituse eest, mille ta mitte üksnes neile isiklikult, vaid kogu filosoofilisele maailmale oli teinud, ning ühtlasi oodati ja loodeti temast veel väga palju. Morgensternile, kes oli pidevalt iseendaga rahulolematu, mõjusid need kirjad julgustavalt, ergutasid teda kirjanduslikule tegevusele.

Palju kirju Morgensterni kirjavahetuses on **Eesti-, Liivi- ja Kuramaalt**. Asudes oma hea sõbra Jäsche kutsel 1802. a. Tartu ülikooli kõnekunsti professoriks ja raamatukogu juhatajaks, tekkisid Morgensternil laialdased sidemed siinsete teadus-, kultuuri- ja kunstiringkondadega. Korrespondentide hulgas olid näiteks sellised valgustus- ja humanismiaja mehed, nagu Liivimaa kubermangu koolidirektor August **Albanus** ja Riia toomkooli rektor ning Morgensterni hea sõber Karl Gottlob **Sonntag**, kirjandusajaloolane ja bibliotekaar Vilniusest Ernst **Groddek**, tuntud kartograaf Riias Ludwig August **Mellin**, kirjandusajaloolane ja ajakirjade väljaandja Saksa- ja Liivimaal Garlieb Helwig **Merkel**, Riia kubermangu koolidirektor Karl Eduard **Napiersky**, ajaloolane Johannes Friedrich **Recke** Miitavist, Miitavist samuti abt **Piattoli**. Kirju on saatnud kuulsa väejuhi Kutuzovi tütar Elise v. **Tiesenhausen**, Kuramaa hertsoginna **Dorothea**, Morgensterni hilisem kaastöötaja raamatukogus **Emil Anders**, kes väga hindas Morgensterni erudeeritust, ajaloolane ja geograaf, TÜ professor Georg Friedrich **Pöschmann**, ülikooli teine rektor ajalooprofessor Gustav **Ewers**, filosoofiaprofessor **Jäsche**, TÜ joonistuskooli juhataja Carl August **Senff**, TÜ arhitekt professor Johan Wilhelm **Krause** jne. jne. Eraldi tahaksin mainida Morgensterni kirjavahetust ülikooli esimese rektori Georg Friedrich **Parrotiga**, kellega nad hoolimata iseloomude erinevustest ning kohatistest lahkarvamustest olid ometi suured, usaldusväärsed sõbrad. Parrot leidis Morgensternis väsimatu ja kohusetruu entusiasti, romantilise hingeeluga esteedi ja poeedi,

kelle teadmisi ja täpsust ta kõrgelt hindas. Kuigi nad elasid lähestikku Suurturu tänaval, vahetasid nad pidevalt kirjakesi, osalt olid need lihtsalt kiiruga paberile pandud teated või juhtnöörid ning puudutasid peamiselt ülikoolielu. Vahel tuli Morgensterni-poolne vastus juba samal lehel tagasi. Sõprade kirjavahetus kestis peaaegu surmani. Seda kirjavahetust on minu kolleegid Mare Rand ja Ingrid Loosme tutvustanud alles hiljuti konverentsi-ettekandes ja mahukas publikatsioonis. Tuntumatest nimedest võiks nimetada veel kuulsat maadeuurijat Adam Johann **Krusensterni**, kes kuulus ühtlasi Morgensterni sõprade hulka ning kes oma Kilti mõisast (lossist) on teele saatnud mitmeid kirju. Peale isiklike suhete oli Krusenstern agar raamatukogu küllastaja ning laenutaja, samuti kasutas ta reisidel oma laialdasi tutvusi, et hankida raamatukogule nii mõnigi vajalik teos. Ka tundud vene kirjanik Faddei **Bulgarin**, kes elas pikemat aega Tartu lähedal Karlova mõisas, on sealt kirjutanud Morgensternile mõned kirjad. Veel oleks huvitav märkida, et Morgensterni kirjakogus on üks kiri eesti rahvusliku liikumise tegelaselt, arstilt ja kirjanikult Fr. R. **Faehmannilt** (a-st 1834), õigemini on see küll ravimtaimedest valmistatud keedise e. dekokti retsept, välja kirjutatud ilmselt külmetuse puhul.

Enamik **Venemaal** Morgensternile saabunud kirjadest on saadetud Peterburist, mõned ka Moskvast, Kaasanist, Harkovist, Kiievist. Eriliselt tahaksin märkida Morgensterni mahukat kirjavahetust TÜ kuraatori Friedrich Maximilian v. **Klingeriga**. Klinger jaoks oli Morgenstern Tartu ülikoolile tõeline leid, mees, kelle teadmistele ja teovõimele võis toetuda. Morgenstern oli peamiseks vahendajaks ülikooli ja kuraatori vahel. Samas näitas Morgenstern tõelist huvi üles ka Klinger kirjanike loomingu vastu. Peaks nimetama veel Baltikumist pärit maalikunstnikest kaksikvendi **Karl ja Gerhard Kügelgeni**, kellest Gerhard Kügelgen küll alates 1805. a. Dresdenis tegutses, Karl v. Kügelgen aga Peterburis Alexander I õuekunstnik oli. Ka Karl Kügelgeni ja Morgensterni kirjavahetus on raamatukogu väljaandel publitseeritud. Morgenstern oli tihedates suhetes mitmete vene teadlastega. Nii on Peterburi TA president ja rahvaharidusminister Sergei **Uvarov** õppinud Morgensterni isikut ja tema loomingut hindama, vastutasuks kingib ta Morgensternile oma teoseid, ühes oma kirjas ütleb Uvarov aga: „Kui huvitav on olla ühe vaimurikka, valgustatud maailmakodaniku läheduses!“ Oma teoseid on Morgensternile kinkinud ka riiginõunik, orientalistika instituudi direktor Friedrich v. **Adelung**. Seoses oma huvialadega olid Morgensternil sidemed Peterburi Ermitaaži direktori J. H. **Koehleriga**, teadlasega, keda Morgenstern sügavalt austas ning kelle kaudu oli Morgenstern kursis Venemaal tegutsevate balti arheoloogide tööga. Samuti on kirju sama asutuse antiigi- ja mündikabineti konservaatorilt ja direktorilt F. C. **Gräfelt**. Nendelt meestelt pärinevad sisukad, andmerohked kirjad.

K. Morgensterni Venemaa korrespondentide hulgas on ka Kiievi metropoliit **Eugenius** põhiliselt numismaatika-alaste kirjadega (ühes oma kirjas teatas ta Tšernigovist leitud medalitest); Peterburi TA alaline sekretär Nikolai **Fuss**; riigitegelane krahv Nikolai **Rumjantsev** (Rumjantsevi muuseumi, hilisema V. I. Lenini nim. Raamatukogu asutaja), kes tänab oma kirjas Morgensterni Tšernigovist leitud medali kirjeldamise eest; ajaloolane ja kunstiteadlane Aleksander **Pissarev**, kes teatab, et Moskva ülikooli ajaloooseltsi toimetistes on otsustatud avaldada Morgensterni töö Tšernigovi medalist; kirjanik Vassili **Šukovski** (kirjad aastatest 1823–24); vene kirjanik ja TA president A. **Šiškov**; Harkovi ülikooli professor kirjandusloolane Jaques Nicolas **Bellin de Ballu**, kes tänab Morgensterni saadetud tööde ja käsikirjade eest ning teeb ettepaneku koostööks — informatsiooni ja väljaannete vahetamiseks Harkovi ülikooli raamatukoguga.

Huvitav on märkida, et Peterburist on Morgensternile saatnud kirju ka inglise portreemaalija, Peterburi Kunstide Akadeemia liige George **Dawe**, kes oli 9 aastat keiser Aleksander I perekonnakunstnik ning kes kinkis ülikooli muuseumile Aleksander I gravüürportree; samuti inglise riigitegelane ja kirjanik sir John **Bowring** ning Vene riiginõunik ja välisminister, hilisem Kreeka Vabariigi president Johann **Capodistrias**. Peterburist on Morgenstern saanud arvukalt kirju ka prantsuse (baieri) diplomaadilt, Liivimaa ajalugu käsitlevate teoste autorilt François Gabriel **de Bray**'ilt, kes kiidab Morgensterni uurimust „De Platonis republica” ning kingib ülikooli raamatukogule terve ühe oma töö tiraaži, et raamatukogul oleks võimalik selle müügist saadud raha eest endale raamatuid osta.

K. Morgensterni suhted **Itaalia ja Prantsusmaaga** olid paljuski seotud Morgensterni Itaalia reisiga 1808–1810, mille käigus ta ka Šveitsi ning Prantsusmaad külastas. Nendest maadest on Morgensterni kirjakogus arvukalt lihtsalt soovituskirju, küllakutseid, põhiliselt Pariisist 1809. a. Nii annavad Morgensternile oma soovituskirjad revolutsiooniline tegelane, hilisem senati liige Henri **Gregoire**, poliitikategelane ja majandusteadlane **Dupont de Nemours**, küllakutse saab Morgenstern aga dramaturg **Rougemont de Balisson**'ilt, kirjanik **Germaine de Staël**ilt. Pariisi Rahvusraamatukogu estampide hoidja Jaques **Joly** teatab, et see kabinet on Morgensternile alati avatud. Tuntud prantsuse näitleja François **Talmá**, kelle kunsti Morgenstern juba varastel Weimari külaskäikudel 18. sajandi lõpukümnendel nautis, kurvastab oma kirjas Morgensterni eelseisva lahkumise pärast Pariisist. Prantsusmaalt saadab Morgensternile oma töid kirjandusloolane, Pariisi ülikooli professor Jean Baptiste **Gail**. Prantsuse arheoloog ja numismaatik Aubin Louis **Millin** annab Morgensternile soovituskirjad Itaalia reisi jaoks (teatab, et kavatseb panna Morgensterni „De Platonis republica” „Magazin encyclopedique” lähimasse numbrisse), arheoloog ja literaat **Pougens** (Joseph de) saadab peale soovituskirjade ka oma kirjastuse viimase kataloogi koos nõusolekuga anda TÜ-le kirjastuse raamatuid soodustingimustel.

Itaaliaga seoses võiks nimetada kunstniku ja naturalisti **Fabroni** poega Firenzest, kes teatab, et Morgenstern saaks kohtuda tema isaga; samuti itaalia graveerijat Raphael **Morghenit**, kes teatab oma gravüüride hinnad. Veneetsiast on Morgenstern saanud kirja bibliotekaar Giacomo **Morelli**ilt. Mainimata ei saa jätta Roomas elanud ja töötanud, aga Liivimaal sündinud maalikunstnikku ja luuletajat Karl **Grass**'i, kes ühes oma kirjas 1814. a. märgib, et kui teised leiavad Morgensterni edevuse laiduväärse olevat, siis tema hoopiski tunneb sellest rõõmu, kuna niisuguse teeneka mehe puhul on see vaid süütu, andestatav omadus.

Kirjad **Šveitsi** linnast Zürichist saabuavad Morgensternile peamiselt õpingukaaslastelt Halle perioodist: Johann Jakob **Hottinger**ilt, kes sai tuntuks klassikalise filoloogi ja tõlkijana (on tõlkinud ja avaldanud Cicerot ning alustanud Platoni uuringutega, mistõttu tunneb erilist heameelt Morgensterni kirjatöödest); prof. F. **Ulrich**ilt, kes jagab Morgensternile kiidusõnu selle eest, et see on Stolbergi Platoni mõningaid dialoogi tõlkeid heatahtlikult arvustanud ning suure arusaamisega käsitlenud. Samuti on mõned kirjad tulnud prof. Leonhard **Uster**ilt.

Austriast kirjutavad Morgensternile kolleegid — keisrikoja raamatukogu hoidja krahv Moritz **Dietrichstein** ning sama raamatukogu juhataja Thomas **Young** (tänukeeri), aga ka austria kirjanikud Karoline **Pichler** ning Joseph **Retzer**.

Morgensterni isiklikus kirjakogus on üksikuid kirju **Poolast**, näit. Varssavi ülikooli professorilt August Ludwig Wilhelm **Jacob**ilt ning üks kiri **Madalmaadest** Leydenist Johannes **Luzac**'ilt.

Ka **Inglismaaga** olid Morgensternil mõningad kirjakontaktid. Paar kirja on tulnud Preisi diplomaadilt Londonis Joseph **Balan**'ilt, kes on olnud ilmselt Morgensterni Halle- perioodi

tuttav. Peale poliitilise tegevuse tundis ta huvi antiigi vastu ning ühes oma kirjas 1797. aastast nendib, et tal on rõõm kuulda, et Platon on ikka veel Morgensterni kirjanduslik lemmikobjekt, kuna Platoni töid ei tunta ega mõisteta veel piisavalt. 1816. a. aprillis on tulnud Morgensternile kiri sir Henri William **Smithilt** Londonist, kes teatab, et ta on tõlkinud Morgensterni „Tagebuch einer Reise nach Italien“, selle suurepärase raamatu I osa. Oma kirjas tunnistas Smith, et ta on tõlkijana vaid asjaarmastaja, samas leiab aga, et polevat kenamat klassikalist kingitust inglise publikule, kui võimalikult tõetruu pilt Morgensterni imetlusväärsest reisist anda. (Ka arutleb Smith oma kirjas teose kujunduse üle — sellest peaks tulema iluväljaanne, frontispissiks Morgensterni portree.)

Morgensterni kirjavahetus **Põhjamaadega** ei olnud arvukas. **Soomest** ja **Rootsist** on ta olnud kirjavahetuses näiteks kolleegide-bibliotekaaridega Åbo ülikoolist Gabriel **Palanderi** ja Friedrich Wilhelm **Pippinguga** (need mehed on sealsete raamatukogude ajaloo umbes samalaadsed nagu meil Morgenstern) ning Uppsala ülikooli rektori ja bibliotekaari **Auriwilliusega**. Nendes kirjades käsitletakse põhiliselt raamatute ja raamatukataloogide vahetust, need on tänukirjad saadetu eest. **Taanist** on Morgenstern saanud kirju Kopenhaageni ülikooli professorilt **Eggersilt**, ajaloolaselt Peter **Suhmilt**, kes oma kirjas 1796. a. tänab Morgensterni „De Platonis republica“ eest, numismaatikult Thomas **Münterilt**, kes saadab Morgensternile antiikasjade kataloogi ning kirikuajaloolaselt ja arheoloogilt, Seelandi piiskopilt **Münterilt**, kes saadab Morgensternile Lundi professori Sommeliuse juhendamisel tehtud dissertatsioonid Tartu-Pärnu ülikooli ajaloost.

Karl Morgensterni ulatuslik isiklik kirjavahetus kõige erinevamate inimestega kõige erinevatelt elualadelt üle terve Euroopa pakub rikkalikku teadus- ja kultuuriloolist informatsiooni ning isikuloolist teavet. Ja seda mitte üksnes Morgensterni või Tartu ülikooli ajaloo uurijatele, vaid kogul on hindamatu väärtus hoopis laiemas kontekstis, mille ulatust ma oma ülevaates püüdsingi näidata.

TÄNASED ETTEHEITED KARL MORGENSTERNILE KOHALIKU TRÜKISE KOMPLEKTEERIMISEL

Ene-Lille Jaanson

Tartu Ülikooli Raamatukogul (ÜR) on vedanud, et tema rajajaks ja esimeseks direktoriks sai selline isiksus, nagu seda oli Karl Morgenstern. Tema eruditsioon, hea kirjanduse ja kunsti tundmine, entusiasm ja soov viia raamatukogu ülikoolile väärilisele kõrgusele, rohked sidemed Euroopa vaimuinimestega ja veel paljud teised positiivsed omadused olid aluseks sellele, et ÜR võib tänapäeval olla uhke oma vanemate kogude täiuslikkusele ja rikkusele. Raamatukogu riulite täitumine väärtkirjandusega saatis Tartu ülikooli (TÜ) tema kõrglennul teaduse taevasse kogu möödunud sajandi jooksul.

Minu ettekande nii kurioossena näiv teema on ajendatud möödunud sajandi alguspoole ülikooli trükikodade tegevuse uurimisest, akadeemiliste trükiste ja üldse siin ilmunu, nn. Tartu raamatu välja- selgitamisest ja registreerimisest.

Mõningaseks hämmastuseks ei leidnud ma meie raamatukogust tervet hulka ülikooli tegevust kajastavaid trükiseid, Tartus ilmunud raamatuid, brošüüre ja perioodikaväljaandeid või siis olid need lünklikud. Märkimisväärse osa neist õnnestus küll kätte saada Eesti

Kirjandusmuuseumist (KM), Eesti Ajalooarhiivist (EAA), aga ka Tallinna, Riia ja Peterburi raamatukogudest. Selgus ka, et õige mitmed kohalikud väikesemahulised väljaanded, mis meil praegu on olemas, pärinevad tegelikult kas Morgensterni memoriaalkogust (s. t. neid põhikogus pole) või siis on tunduvalt hiljem (sel sajandil) raamatukokku arvele võetud ja kataloogitud. Õeldu illustreerimiseks vaadeldgem mõningaid näiteid.

Ülikooli tegevuse algust dokumenteerivad trükitud loengukavad. Neist kõige esimese saksakeelse kava (1. maist – 1. juulini 1802) ainuke raamatukogu eksemplar kannab endise omaniku H. v. Clodi nime ja Riias tegutsenud Venemaa Läänemereprovintside Ajaloo- ja Muinsusseltsi raamatukogu (*Bibliothek der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Rußlands*) templit; teine kava (1. aug. – dets. 1802) on märgistatud Puksoo-aegse sinist värvi templiga; järjekorras kolmas (1803. a. kevadsemestri kava) puudub üldse. Selle ilmumisest aga informeerib meid saksa ajalehe "Allgemeine Literatur-Zeitungi" lisa nr. 104 1804. aastast koos ülevaatega veel 25-st TÜ trükisest; tulmeaastat 1931 kannab augustist 1804 peetavate loengute ladinakeelne kava. Oluliste dokumentide hulka kuulub kindlasti 1799. aastal kõige kõrgema poolt kinnitatud Tartu ülikooli taasalustamise plaan ja statuut, mille trükkis Grenzius 1802. a. Selle väljaande ainueksplari omandas raamatukogu alles 1880. a. Karowi raamatu- poest. Samas osteti ka prof. J. W. Krause poolt välja antud ehitusmeister Grebnitzi kõne Toomel raamatukoguhuone katuse alla saamise puhul oktoobris 1804. Alles hiljuti leiti korrastamata materjalide seast patentfoolioformaadis trükitud ülikooli raamatukogu seadus 1808. a., mis oli seni teada vaid käsikirjalistest materjalidest. Morgenstern märkis, et kõik professorid ja ülikooli töötajad on seaduse eksemplarid saanud, seadus tuleb papile kleepida ja seinale riputada, samuti hoida direktori ruumis kasutamiseks. Raamatukogu direktori kirjalike korralduste kaustast ilmus päevavalgele ka instruksioon aksessistide, s. o. praktikantide töölerakendamiseks raamatukogus. Alles meie päevil said uurijaile kättesaadavaks raamatukogu dublettide oksjoni kataloogid aastaist 1808 ja 1812. TÜ professorite mitmed trükis ilmunud tööd on olemas vaid Morgensterni erakogus, täiesti puudub G. F. Parroti palju tsiteeritud programmiline kõne ülikooli mõjust vaimukultuurile prorektoraadi ülevõtmisel 1. aug. 1802.

Üldjuhul ei pidanud raamatukogu tollal vajalikuks muretseda ülikooli professorite koostatud kooliõpikuid ja teisi (näit. tõlke-) töid, olgu nad siis ilmunud Tartus või mujal, samuti ei tahetud Tartu koolide tegevusega seotud üllitisi, kuigi õpperingkonna koolikomisjon koosnes ülikooli professoritest.

Kui paljude trükiste kõrvaleheitmise põhjuseks oli nende väike maht, siis arusaamatust tekitab kahe- köitelise, üle 700-leheküljelise prof. Grigori Glinka poolt prantsuse keelest tõlgitud ja väljaantud Christophor Hermann von Mansteini (1711--1757) raamat "Kaasaegsed mälestused Venemaast" , mis käsitleb sündmusi 18. sajandi alguspoolest. (Eestis on teada ainult üks eksemplar sellest raamatust, asukohaga KM-is. See kannab Moskva Ülikooli juures tegutsenud Venemaa Ajaloo ja Muinsuste Seltsi eksliibrist.) Põhjuseks oli nähtavasti vene keel, sest ka mitmeid teisi väheseid siin trükitud venekeelseid raamatuid meil pole.

Raamatukogu algaastate töötuhinas ei leitud aega tähelepanu pöörata siin ilmuvaile või ilmumist alustavaile perioodikaväljaannetele. Ajalehest "Dörptsche Zeitung" on meil puudu aastakäigud 1802, 1803, 1805, 1810, rääkimata 18. saj. lõpus ilmunuist. Paistab tõenäoline, et ka olemasolev on hangitud hiljem. Ettearvatult ei ole meil sellist peatselt ilmumise katkestanud lehte nagu "Nordisches Belustigungsblatt" (1802, nr. 1–3), mis leidub Läti Akadeemilises Raamatukogus.

Juhutrükiseid Morgensterni ajal sihikindlalt ei talletatud, kuigi seesugust tegevust arendasid mõned teised siitkandi mehed. See mitmesugustele elu-olu sündmustele pühendatud pisitrükiste liik on huvipakkuv temas leiduva isikuloolise teabe tõttu. (Kadunud kolleeg Elsa Kudu küsis ikka aeg-ajalt, et kas pole leitud H. L. Böhlendorffi järelehüüdu vara lahkunud prof. Ph. Arzti haul. Leidsin selle Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogust (ETAR))

Mis puutub Morgensterni suhtumisse Eestimaasse ja rahvasse, siis oli see nähtavasti küllaltki jahe ja võõrastav. Jooksvalt ilmuvaid eestikeelseid raamatuid ÜR-i loomulikult ei võetud ja muretsemisega ei nähtud vaeva (neid siiski leidis Tsensuurikomitee fondis). Vanemad eestikeelsed raamatud (H. Stahli, H. Gösekeni, E. Gutsleffi, J. W. Luce jt. teosed) on sattunud siia annetustena. Meil pole paljusid Grenziuse trükitud eestikeelseid raamatuid. Peter Heinrich Frey "Arropiddamisse ehk Arwamisse-Kunst" (1806) tuli meile trükkal Grenziuse kingitusena. "Tarto maa rahwa Näddali-Leht", mis trükiti samas ja millest ilmus 1806. a. 14 numbrit, oleks võinud olla peidus ka kuskil Toome raamatukogu pisitrükiste riulil. Nüüd alles leiti selle siiani kadunuks peetud lehe 10 esimest numbrit Peterburist Venemaa Riiklikust Ajalooarhiivist.

Nähtavasti puudus Morgensternil küllaldane respekt kohalike valgustuslike ideede kandjaisse, kui võtta arvesse, et 1820. a. loobus raamatukogu ostmast Põltsamaa pastori, tunnustatud literaadi, kodu-uuri ja keelemehe A. W. Hupeli erakogu tema pärijalt, valides välja vaid 25 raamatut ja püüdes neid välja kaubelda võimalikult madala hinnaga. Ostutehing jäi ilmselt seetõttu katki. Nii laskis ÜR käest võimaluse olla selle Liivimaa suurkuju vaimse pärandi hoidjaks, kuna rakendas rangelt printsipi — mitte osta dublette sisaldavaid raamatukollektsioone.

Kuidas siis seletada minu nii häbematu pretensioone? Võib arvatavasti õigusega öelda, et Morgensterni silmis oleks selline "kiibitsemine" rumal ja asjatundmatu. Kui Morgenstern asus 1802. a. lõpus juhtima raamatukogu, jätkas ta juba varem komplekteerimisega tegelnud asekuuraator Ungern-Sternbergi utilitaarseid tõekspidamisi: komplekteerida õppe- ja teadustööks vajalikke teoseid, eelistades mahukaid ja põhjanevaid käsitlusi, ning mitte muretseda väikseid eriuurimusi. Ka ei kavatsenud ta osta ajahambast näritud haruldusi. Tegelikult ei öelnud Morgenstern küll kunagi ära võimalusest osta talle huvipakkuvaid kunstiesemeid või raamatuid, küsimata eelarve võimalustest. Liivimaa ajaloo ja õiguse professorite soovi- tusel pani raamatukogu küllaldaselt rõhku kapitaalsetele Baltimaid käsitlevatele teostele ja kroonikatele.

Mitmepuhul tõstis Morgenstern esile vajaduse moodustada omaette kohalike trükiste fond, nimetatud "Sammlung der Provinzialschriften" või *Livonica* ja *Curonica*. (Imelikul kombel ei ole kuskil juttu *Estonica*, s. t. Eestimaa kubermangu trükistest.) 1806. a. hakati sellesisulist kirjandust koguma direktori kabinetti, mahukamad teosed said varsti koha raamatukogu süsteemis, väikesemahuliste, s. h. dissertatsioonide kogumist jätkati ilma neid korrastamata Morgensterni aja lõpuni. Alles 1840-ndate aastate lõpus (1846) alustati raamatukogus väikeste akadeemiliste kirjade (*Kleine akademische Schriften*, praegu dissertatsioonide kogu) loomist, sinna haarati ka osa programme ja pisitrükiseid. 1852. a. paiku, kui järjekorranumbriga jõuti 16 000-ni, sattusid kataloogi ka esimesed Tartus kaitstud dissertatsioonid.

Kokkuvõttes tuleb öelda, et Morgenstern tuli Tartusse euroopalikku saksa kõrgkultuuri tooma ning seda vastasutatud ülikooli seinte vahel viljelema. See õnnestus tal ka suurepäraselt. Samas ei suutnud ta laskuda siinse paikkonna omakultuurini ja mõista ning

hinnata selle omapära ning arenguvõimet. Tal ei jätkunud jõudu ja järjekindlust panna alust *Livonica*, provintsiaaltrükiste, *Dorpatensia* või siis vähemalt ülikooli trükiste kogule. Aja möödudes hakkas selliste väljaannete tähtsus järjest enam ilmema. Suurimad teened siin ilmunud trükisõna korraldamisel ja lünkade täitmisel kuuluvad kahe suure sõja vahelisse Friedrich Puksoo direksiooni aega, meie päevil aga vana raamatu osakonnale ühenduses nn. reservfondi läbitöötamisega.

KARL MORGENSTERNI KUNSTIKOGU

Inge Kukk

Esmakordselt annab Karl Morgensternile kuulunud kunstivaradest teateid baltisaksa kunstiajaloolane W. Neumann, kes Tartu ülikooli maali- ja joonistustekogu käsitledes rõhutab selle allikatena Morgensterni erakogu ja Julie von Mannteuffeli annetust. Olles teostega Tartus tutvunud, kirjeldab Neumann üksikuid maale ja joonistusi, tehes ühtlasi mõne tagasihoidliku katse endisaegsete atribueeringute ümberlukkamiseks.

Rohkemal või vähemal määral on Morgensterni erakogule tähelepanu pööranud N. Raid, T. Nurk ja Ö. Utter — seda peamiselt kunstiteoste komplekteerimise ja kogu statistilise andmestiku või ülikooli kunstimuuseumi ajaloo seisukohalt. Iseseisvana pole aga Karl Morgensterni kunstikogu kajastamist leidnud, kuna see on segunenud ülikooli kunstimuuseumi varadega ning Esimese maailmasõja aastail evakueerituna ka väärtuslikumas osas Venemaale jäänud. Tema maalikogu leiab vaid valikulist reprodutseerimist Voroneži Oblasti Kujutava Kunsti Muuseumi albumis. Käesolevas ettekandes püüaksin vaadelda Morgensterni kunstikogu omaaegse kunstimiljöö taustal, selle komplekteerimist ja teoste atribueerimist, tuginedes Morgensterni käsikirjalistele kataloogidele.

Kunsti kogumisel Euroopas on pikk traditsioon, mis ulatub hilisantiigi perioodi. Tõeline kogumisbuum algas aga renessansiajal, kui kolleksionääriks oli valdavalt esinduslikkust taotlev kõrgaadel. 18. saj. II poolel, kui kunsti kogumine oli juba üldlevinud, kadus representatiivsuse rõhutamine ning kunstikogud esindasid rohkem koguja kunstivaateid ja -eelistusi. Saksamaal omandas kunsti kogumine 18. sajandil kodanluse hulgas järjest suurema osatähtsuse, seda eriti suurtes kaubalinnades, kus toimusid oksjonid ning oli soodne võimalus kunsti hankida. Esiolgu eluruumide kaunistamisest välja kasvanud kunstitarve muutus pikapeale kolleksioneerimiskireks, kusjuures koguti paljusid kunstiliike, lisaks veel mitmesuguseid kuriositeete looduse ja tehnika vallast. Kunsti kogumise traditsioonide ning eelistustega Saksamaal on seotud ka Karl Morgensterni kolleksioneerimistegevus.

Karl Morgenstern pärines kunstilembesest arstiperekonnast, kus lisaks tavapärastele perekonnaportreedele ja miniatuuridele oli terve rida 17. sajandi hollandi ja flaami meistrite, nagu A. Pynackeri, J. van Goyeni, G. Dou, P. Claeszi jt. maale. Isa Friedrich Simon Morgenstern harrastas ka ise kunsti ning kogus reprodutseerivat graafikat, mille järgi maalis guašškoopiaid. See kunstikogu peegeldas üsna hästi 18. saj. saksa kodanluse maitset, kus hollandi väikemeistrite ja neist mõjustatud saksa kunstnike looming sobis kõige enam kodanluse esteetiliste väärtuste ja ratsionalismiga.

F. S. Morgensterni surma järel 1782. a. läks kunstikogu tema Halles elava õe, riiginõuniku proua Hänischi valdusse, kelle testamendi järgselt omandas selle Karl Morgenstern ajavahemikul 1798–1802 Danzigis. Kahjuks ei ole isa kunstikogu suurust võimalik täpselt fikseerida, kuna 1830-ndatel aastatel Morgensterni koostatud nimestik ei too alati ära teose päritolu.

Siiski on säilinud dokumentide põhjal võimalik väita, et Karl Morgensternile kuulunud hollandi ja flaami kunstnike maalid pärinesid enamikus tema isa kogust. Tartu-aastatel lisandus neile vaid üksikuid teoseid ostudena kunstikaupmeestelt või oksjonitelt.

Isa kunstikogu pärimise ajaks oli Karl Morgenstern pannud aluse juba oma kollektsioonile, kuhu muretses peamiselt graafikat ja joonistusi. Nagu Morgenstern oma kunstikogu kataloogi eessõnas meenutab, alustas ta kollektsioneerimist Magdeburgi toomkoolis õppides. Esimesed kunstiostud sooritas ta 17-aastasena joonistusõpetaja nõuandel, omandades Magdeburgi toomhärria von Plateni oksjonilt Rubensi koolkonna graafikalehti ning kolm joonistust, millest üks oli atribueeritud J. Jordaensile.

Kuigi Morgenstern alustas kollektsioneerimist hollandi ja flaami kunstist, ei kujunenud see tema peamiseks kogumisobjektiks. Tema kogujategevuse alguseks oli suurenenud huvi itaalia renessansskunsti vastu, mille harmoonia- ja ilutaotlus oli kõige lähedasem klassitsismiideedele. Itaalia renessansskunst oli olnud kogumisobjektiks kogu 18. saj. vältel, kusjuures alates 18. saj. II poolest populaarseks muutunud Raffael säilitas juhtpositsiooni kuni 19. saj. keskpaigani. Saksa klassitsismiteoreetik J. J. Winckelmanni klassikalist kultuuripärandit käsitlevaid ilureegleid ja põhimõtteid omaks võttes kujunes ka Morgensternist antiikkunsti ja renessansi meistreid, eelkõige Raffaeli loomingut imetlev teoreetik ja kollektsionäär. Kuigi itaalia renessansi meistrite kunst oli juba suures osas leidnud tee kunstikogudesse ning hindade tõttu Morgensternile kättesaamatu, hankis ta innukalt reprodutseerivat graafikat, mis võimaldas saada ülevaate tähtsamate maalijate loomingust. Tema rohkem kui 1700 lehte sisaldavas graafikakogus domineerisid Raffaeli teoste must-valged reproduktsioonid, seejärel Correggio, G. Reni, Tiziani jt. loomingut tutvustavad gravüürid. Võimaluste avardudes hankis ta oksjonitelt ka mõningaid väärtuslikke itaalia maale, nagu P. della Vecchia, A. del Sarto ja P. Perugino koolkonna töid.

Morgensterni lähenemisenurk kujutavale kunstile peegeldub ka tema erakogus, kus koguja on loonud endale vaatlemiseks selge kunstiajaloolise arenguliini. Sealjuures on kollektsioneerimise sisulised raskuspunktid olnud sõltuvuses niivõrd juhuslikest asjadest, nagu olemasolevatest finantsidest, turu pakkumisest või lihtsalt soodsast juhusest. Morgensterni koguja-ampluaa ulatus antiiksetest originaalmüntidest kaasaja saksa maalikunstini. Paljude kunstiliikide kollektsioneerimine, millele lisandusid ka mõningad nn. kuriositeedid, viitab veel eelnenud sajandite kunstikabinettide traditsioonile, kuid kogu süsteemipärane korraldamine, mis võimaldas täita ka õpetuslikku funktsiooni, oli loodud valgustusaja humanistliku kasvatuse vaimus.

Morgensterni erakogu oli paigutatud tema isiklikku majja Aia ja Ülikooli tänava nurgal, kus ta elas aastatel 1830–1852. Säilinud kirjeldused näitavad ruumide tõelist ülekujutatust kunstiteostega — seintel rippusid maalid, gravüürid, joonistused, miniatuurid, portreereljeefid ning vaselõikeplaadid. Kappides ja sahtlites hoiti münte, medaleid, gemme, mineraale ning ülejäänud graafikat ja joonistusi. Ruumides eksponeeriti veel skulptuure, tarbekunstiesemeid ja muud, nagu Egiptuse muistiseid, instrumente, Jeeriku roosi jne.

Kõik see oli Morgensternil omakäeliselt korraldatud kataloogiks, kus kunstiteosed olid süstematiseeritud taiese liiki, maad või koolkonda, žanrit, ajastut ja tehnikat silmas pidades. Sealjuures lähtus Morgenstern reprodutseeriva kunsti puhul alati originaali, mitte reprodutseerija päritolumaast. Samas võimaldas selline nn. teadlikult vale süstematiseerimine luua ülevaate kunsti põhilistest arenguliinidest, mida esteetikat ja kunstiajalugu õpetav professor kahtlemata silmas pidas.

Morgensterni maalikogu sisaldas veidi üle 100 õlimaali, lisaks paarkümmend diletantlikku guašši ja miniatuuri pereliikmetelt. Järgneva vaatluse aluseks võetud õlimaalidest moodustas 54% saksa kunst, mis peale perekonnaportreede oli hangitud Saksamaa oksjonitelt või kunstimüükidelt Baltikumis. Kuigi Morgenstern oli oma kunstivaadetelt valdavalt klassitsismipositsioonidel, ei olnud talle võõras ka saksa romantismivaimu kandev kunst. Nii olid tema maalikogus kaasaegset saksa kunsti esindamas nii J. Chr. Klengeli klassitsistlikud itaalia pildid kui C. G. Caruse ja L. Hessi heroilised maastikuvaated.

18. saj. II poolel leidis eriti saksa romantismiga esile tõstetud vana saksa kunst tee ka erakogudesse, kus seni populaarsetele A. Dürerile ja L. Cranachile lisandus vanade altaripiltide kogumine. Napoleoni sõdade ning kirikuvarade sekulariseerimisega Saksamaal paisati kunstirule hulgaliselt vana saksa maali. Karl Morgenstern omandas oma kogusse 10 vanasse saksa koolkonda kuuluvat maali, mis 19. saj. kunstikogudes Eestis oli küllaltki harva esinev. Morgensterni atribueeringul olid need M. Ostendorfferi "Kristuse pea", H. Golziuse või H. Holbein-noorema "Noormees nelgiga", kaks 16. saj. tundmatute kunstnike Kristuseainelist pilti ning kuus L. Cranachi Saksi hertsogite väikesemõõdulist portreed.

Hollandi ja flaami kunstnike maale koos koopiatega oli 25%, itaalia maalikoolkondasid esindas 13% teostest. Ülejäänud olid Morgensternil kas määramata koolkonnaga või kaheldava atribueeringuga, kusjuures prantsuse ja hispaania maali esindas kummastki üks teos (A. Pesne, A. Pereda).

Morgensterni joonistustekogu hõlmas ligi 80 taidest, millele lisandus mitukümmend tema enda ja tema sõprade diletantlikku joonistust. Kataloogi järgi jaotus joonistustekogu küllaltki võrdselt saksa, itaalia ja madalmaade koolkondade vahel. Lähemal vaatlemisel selgub aga, et joonistuste kogumine oli Morgensternile siiski kõrvalise tähtsusega ning nende komplekteerimisel ei ilmutanud ta ka erilist asjatundlikkust. Nii on kogus palju juhuslikku ning ostmisel teostega sissekukkumist. Tegelikult on ka saksa meistrite osakaal kataloogis näidatust suurem, kuna rida itaalia ja madalmaade koolkonna joonistusi on saksa kunstnike koopiad.

Morgensterni peamine huvi keskendus aga graafikale ning üldise antiigihuvi tõusuga populaarseks saanud müntidele ja gemmidele (neid oli kogus üle 1500). Morgensterni tegevuse ajal 19. saj. I poolel püsisid vanema graafika hinnad Lääne-Euroopas veel suhteliselt madalad ning asjatundjal oli võimalik soodsalt hankida väärtuslikke gravüüre. Ammutades teadmisi Bartschi graafikaleksikonidest ning Weigeli müügikataloogist, õnnestus Morgensternil komplekteerida küllaltki ülevaatlikult põhiliste graafikamaade toodang ning erinevad graafikatehnikad. Kogus domineerisid itaalia maalikunsti reprodutseerivad gravüürid, kuid oli ka originaallehti Marcantonio Raimondilt, Annibale ja Lodovico Carraccilt, Guido Renilt, Jacopo Palmalt jt. Arvukalt oli esindatud flaami ja hollandi ning prantsuse kunst, eelkõige graafikareproduktioonidena.

Ostes graafikat ja joonistusi paralleelselt nii oma erakogusse kui ülikooli kunstimuuseumile, jäi Morgenstern neutraalseks ega eelistanud isiklikku kogu ülikooli omale. Tartu Ülikooli

Raamatukogu kunstikogus on hulk graafikalehti dublettidena, mis ülikooli muuseumist ja Morgensterni erakogust pärinedes on kas täielikult identsed või erinevad ainult tõmmise kvaliteedilt, kusjuures parem on sageli ostetud ülikoolile.

Morgensternil puudus aga peaaegu täielikult huvi kohaliku baltisaksa kunsti komplekteerimise vastu. See on seletatav nii kohaliku kunstielu nooruse kui Morgensterni orienteeritusega Lääne-Euroopa kunstile. Jagades tunnustust küll K. A. Senffi, O. M. Stackelbergi ja K. Kügelgeni loomingule, ostis Morgenstern endale vaid mõned prominentsemate isikute (Klinger, Paulucci, Erdmann) graafikaportreed Senffilt ja Karl Kügelgeni 3 litograafiasarja. Enamik baltisaksa kunstiteostest olid tegelikult tema kunstnikest sõprade T. von Neffi, K. Kügelgeni, K. A. Senffi, J. W. Krause jt. kingitused või kuulusid naise kaasavara hulka.

Morgenstern oli aga aktiivne Lääne-Euroopa kunsti ostja Tartus ning kunstioksjonitel osaleja Baltikumis. Ta on omandanud terve hulga maale, joonistusi ja gravüüre parun von Nolde oksjonilt Miitavis, riiginõunik O. W. von Stjernhelmi kogu müügilt Tartus ning kooliinspektor Blankenhageni kogu oksjonilt Wendenis. Kunsti muretsemiseks ei põlanud Morgenstern ära ka veidi ebaharilikku teed — ta leidis ühelt Tartu pööningult vana koli ja tolmukorra alt õlimaali. Eemaldanud ettevaatlikult tumenenud lakikihi, tuli üllatuslikult esile kunstniku signatuur — 17. sajandi hollandi meistri Jan de Vriesi nimi.

Morgensterni kunstikogu kataloogis on maalide ja joonistuste põhjaliku kirjelduse kõrval ka püüe kunstiteoseid atribueerida. Oma kunstialased teadmised kogus ta kirjandusest, graafikareproduktioonidest, välisreisidel muuseumi külastades ja isiklikest kontaktidest kunsti alal asjatundjatega, nagu K. A. Böttiger Weimaris või Ermitaaži direktor J. H. Koehler St. Peterburgis. Kunstiteoste atribueerimisel oli Morgensternile määravaks eelkõige isiklik kunstikogemus. Oma märkmetes on ta pigemini napp kui paljusõnaline, analüüsides kunstniku maalitehnikat ja võrreldes seda nägemismälule toetudes muuseumides nähtuga. Oma väidete kinnituseks on lisatud veel 19. saj. tunnustatud kunstiteoretikute Fiorillo ja Waageni tsitaate. Teose varasem kuuluvus nimekale kollektsionäärile, nagu krahv Friesile Viinis või kunstnik H. Robert'ile Pariisis oli talle küllaldaseks garantiiks pildi autori suhtes.

Tundub aga, et küsimus — kas originaal või koopia — ei olnud Morgensternile määrava tähtsusega, vaid ta lähtus eelkõige kunstnikust ja koolkonnast. Nii on tema kogus rida tuntud maalide koopiaid, mille autoriteks olid juba omal ajal vähetuntud saksa kunstnikud. Morgensterni atribueeringute paikapidavust võimaldab osaliselt jälgida Tartus säilinud joonistustekogu ja Voronežis koostatud maalide valikalbum, kus Morgensterni määratud koolkond ja ajastu on valdavalt kinnitust leidnud. Paljudel juhtudel on aga kuulsa kunstniku nimi asendunud õpilase või tundmatu meistriga (J. van Goyen), samas on ajaproovile vastu pidanud atribueeringuid (N. Berchem, A. del Sarto koolkond) kui ka täielikku eksimist eriti joonistuste puhul (H. Golzius, P. Veronese, J. Jordaens).

Morgensterni erakogu oli kahtlemata üks esinduslikumaid siinsete mitte-aadlikest kunstikogujate seas, mis kunstiteoste arvukuselt ja mitmekesisuselt on võrreldav ka saksa 19. saj. I poole õpetlaste, riigiametnike, kaupmeeste jt. kollektsioonidega. Selle komplekteerimisel on jälgitavad kunstikogumise rõhuasetuste muutused 18. saj. II poolest kuni 19. saj. keskpaigani, kus hollandi ja itaalia kunsti kogumise kõrval tõusis huvi vana saksa kunsti, antiikkunsti ja müntide-gemmide kollektsioneerimise vastu.

Karl Morgensterni eluajal ei leidnud tema kunstikogu näitustel avalikku eksponeerimist, kuigi esimesel Tartu kunstinäitusel 1835. a. oli väljas hulk töid Lipharti, Lieveni, prof. Ewersi jt.

erakogudest. Morgensterni kunstivaramu oli aga kättesaadav tema tutvusringkonnale, mida kinnitab terve rea kunstiteoste kopeerimine K. A. Senffi ja J. W. Krause poolt.

Morgensterni surma järel anti testamendi kohaselt tema kunstikogu ülikoolile, kus see liideti kunsti- muuseumi varadega. Esimese maailmasõja ajal evakueeriti ülikooli kogud Venemaale, kuid 1920. a. Eesti ja Venemaa vahelist rahulepingut rikkudes jättis Venemaa suure osa väärtuslikke kunstikogusid, sealhulgas maalid, mündid-medalid-gemmid tagastamata. Nii on tänasesse päeva kandunud olukord, kus Tartu Ülikool nõutab endiselt tagasi oma kunagisi kunstivarasid, sealhulgas Morgensterni kunstikogu.

PROF. KARL MORGENSTERN JA KUNSTIMUUSEUMI ALGUS TARTU ÜLIKOOLIS

Anu Laansalu

Sünnipäevad pole kunagi ühesuguse tähendusega, kuigi nad märgivad ühe ja sama sündmuse kordust. Igal sünnipäeval on oma taust ja atmosfäär. Praegusel siin tänase hetke Eesti kultuuriruum, kitsamalt võttes Tartu Ülikool ja siin teotsevad inimesed ning sõnumikandjaks on professor Morgenstern. Temaga on seotud mitmed tegevusvaldkonnad ja ühena neist kunstimuuseumi väljakujundamine 1802. aastal taas- avatud ülikoolis.

Esmakordselt nimetati kunstimuuseumi ülikooli nõukogu protokollis 7. aprillil 1803. aastal, mil muuseumi jaoks määrati 8000-rublane algkapital. Sama aasta 12. septembri ülikooli põhikirjas fikseeriti ka kunstimuuseumi loomine ning selle kuulumine kunstiajaloo ja esteetika professori juhtimise ja järelevalve alla. Kunstimuuseumi kuludeks määrati 1300 rubla aastas. Muuseumi etteotsa asus Saksamaalt Danzigist kutsutud professor Johann Karl Simon Morgenstern, kes oli saabunud Tartusse juba 1802. aasta oktoobris. Morgenstern määratles muuseumi eesmärgi: koguda seda, mis on silmapaistev ja kaunis ning omaks kohta kunstiajaloo. Üheks töövaldkonnaks muuseumis, lisaks kogumistöele, pidas ta loengute näitlikustamist ning muuseumis oleva kunsti läbi üliõpilaste kunstimaitse kujundamist. Sellega oligi kunstimuuseum Tartu ülikooli juures alguse saanud ja töö muuseumi väljakujundamisel võis alata.

Esimene ost muuseumile oli gravüür. See osteti 10. oktoobril Riia kunstikaupmehelt Andrea Riellalt. Aga juba enne muuseumi tegeliku töö algust oli Morgensternil välja vaadatud nii münte kui gemme, mida võiks muuseumile muretseda. Morgenstern ostis muuseumi kogusse joonistusi, maale, münte, gemmide jäljendeid, graafilisi lehti, kunstiajaloo raamatuid. Et Morgenstern soovis kunstiteoseid ka üliõpilastele näidata, oli vaja neid eksponeerida. Nii tegi ta ülikoolile ettepaneku üürida tema korteri saal ja 1804. aasta 23. augustist oligi saalis väljapanek — seintel rippumas 60 gravüüri. Järgmisel aastal lisandus tema korterist veel kaks ruumi muuseumi tarbeks: roheline kabinet, kus oli välja pandud 39 joonistust ja maali, ning raamatukogutuba 20 portreega. Ta näitas neid üliõpilastele esteetika ja kunstiajaloo loengutel, mida ta neis ruumides pidas.

Morgenstern pühendas muuseumile palju aega ja tähelepanu. Süstemaatilise kataloogiga muuseumi kogudest alustas ta 1808. aastal. Seda kataloogi pidas ta kuni 1837. aasta maini, mil ta muuseumi direktori kohalt lahkus. Kolmeköitelise kataloogi I osas on sissekanded

gravüüride kohta (vaselõiked, puulõiked, litograafiad), II osas mündid (kreeka, rooma, keskaja, oriendi, vene) ja III osas maalid, joonistused, daktülioteek, kipsjäljendid, egiptuse, kreeka ja rooma muistised. Mündikogu töötas ta läbi uuemate mündikataloogide järgi. 1837. aasta maist on mündikogu köitest lugeda ülevaadet mündikogu kujunemisest ning palvet ülikoolile, et saada mündikogu korrastustööde lõpetamiseks täiendavalt raha. Morgenstern muuseumi direktorina oli täpne oma asjaajamistöös. Ta pidas arvukat kirjavahetust, mis on koondatud kahte köitesse koos arvete ja pakkumistega ja kannab pealkirja "Belege und Notizen für das Museum". Esimene on aastatest 1803–1808 ja teine 1809–1836, kokku 350-l leheküljel. Oma tarbeks pidas ta veel lisaraamatut — "Accessionskatalog des Museum der Kunst", kus on sissekanded muuseumile tehtud ostude ja kingituste kohta. Väga tihedad sidemed olid Morgensternil Leipzigi kunstikauplustega, kust ta ostis maale, joonistusi, gravüüre, gemmide jäljendeid daktülioteekides. Tellimusi saatis ta ka mujale — kunstikaupmeestele Berliinis, Gothas, Hanaus, Karlsruhes, Mannheimis, Münchenis, Königsbergis, Riias, Peterburis ning muidugi Tartus ja Tallinnas ehk nagu tollal kõnepruugis — Dorpatis ja Revalis. Tal olid oma kindlad kaupmehed, kes talle kunsti vahendasid. Kipsskulptuure ostis ta itaallastest rändkaupmeestelt. Kohapealsetelt kunstnikelt Senffilt, Hagenilt ja Krauselt tegi ta samuti ostusid. Kaugemalt ostetud kunstiteosed saabusid läbi Lüübeki ja Riia sadama, aga ka voorimeestega läbi Poola. A. 1808–1810 reisis Morgenstern Prantsusmaal, Šveitsis ja Itaalias. Reisil tegi ta oste ka muuseumile. Tutvused ja isiklikud sidemed aitasid saada muuseumile soodsamaid ostuhindu. 1810. aasta veebruaris reisilt naasnuna korraldas ta kunstimuuseumi üleviimise vastvalminud ülikooli peahoone II korrusele auala kõrval olevatesse Jakobi tänava poolsetesse ruumidesse. Muuseumi jaoks ostis ta pidevalt kunstiraamatuid, entsüklopeediaid, leksikone, mütoloogia seletavaid sõnaraamatuid, kunstikogude kirjeldusi ja ülevaateid, kunstnike monograafiaid, mündikatalooge, kunstialmanahhe.

Kingitusi sai muuseum samuti: 1819. aastal Väimela mõisnikult, Liivimaa maanõunikult Otto Magnus von Richterilt tema poja egiptuse ja kreeka muististe kogu; Venemaa valitsuselt aastatel 1825–1837 11 korral hõbemünste. Kolleksionäärid tegid kingitusi: dr. Bartels Peterburist, von Rennenkampf, Peterburi kaupmees Agejev kinkis oma mündikogu. Et oli palju annetajaid, tuli kogusse ka vähema väärtusega kunstiteoseid, mistõttu kogu oli mõnevõrra ebahühtlane oma kunstitaseme poolest.

Morgenstern kasutas muuseumivarasid loengute näitlikustamiseks, nii nagu seda tehti ka neis Saksamaa ülikoolides, kus olid kunstikogud ja mida Morgenstern seadis endale eeskujuks (Göttingen, Bonn). Morgensterni kunstiloenguid kuulas semestris 10–45 üliõpilast. Tal olid pidevalt loengukursused esteetikast, kunsti arheoloogiast, kreeka ja rooma muististest, numismaatikast, kujutavate kunstide ajaloo ja teooriast, maalikunstist (maalid muuseumi kogus pidid esindama erinevaid stiile ja koolkondi, seetõttu tellis ta muuseumile ka koopiaid, näit. Raffaeli ja del Sarto töödest). Filoloogia õpetamisel kasutas ta samuti arheoloogia näidismaterjali ja see ei olnud tol ajal hoopiski mitte enesestmõistetav. Oma muuseumis töötamise lõpus ütles Morgenstern välja soovi, et muuseumile muretsetaks antiiskulptuuri kipsjäljendeid. Niisugune kogu oli juba Göttingeni, Bonni ja Breslau ülikoolis ning kasutusel ka õppetöös. Tartu ülikooli kunstimuuseumile muretsetes sellise kogu mõnevõrra hiljem professor Mercklin.

1837. aastal pensioneerus Morgenstern muuseumist. Selleks ajaks oli tema kogumistöo tulemusel muuseumil 14 033-esemeline kunstikogu: 5348 münti ja medalit, 5067 gemmide jäljendit, 2683 gravüüri, maale ja joonistusi, 21 kipsskulptuuri, 48 antiikvaasi, 6 pronks- ja

marmorskulptuuri, 680 raamatut. Morgensterni hea haridus, tema sügav kunstitundmine, millele aitas kaasa ka tema enda joonistusoskus, järjekindlus ja töökus koos võimega korraldada tööd — kõik see tuli kasuks ülikooli muuseumi kujunemisele rikkaks kunstivaramuks juba tema tööajal. Ent sellega ei olnud Morgensterni osa muuseumi kogude kujundamisel siiski veel lõppenud. 1853. aasta maikuus sai muuseumi professori pärandusest ligi 3000 kunstiteost: joonistusi, maale, gravüüre, münte ja gemmide jäljendeid, millest osa kohe ka eksponeeriti. Sellega oli üks etapp muuseumi töös lõpule jõudnud, see, mida me otseselt seostame professor Morgensterni nimega.

Enam kui sajand ja aastakümneid pealegi on möödunud ning päris kindlasti võib öelda, et Tartu Ülikooli kunstimuuseum kujundab ülikooli vaimset õhustikku praeguselgi ajal, lisades sellele oma aura. Eks ole selles oma osa ka professor Morgensternil. Kuulsat eellast on muuseumi seinal meenutamas marmortahvel kuldtähtedega *MUSEUM CAROLI MORGENSTERN* — see on nimi, mis on kirjutatud kuldsena muuseumi ajalukku ja eks ka tänasessegi päeva.

PROF. KARL MORGENSTERN KUI KLASSIKALISE FILOLOOGIA ALUSEPANIJATARTU ÜLIKOOLIS

Anne Lill

Auditores honoratissimi et dilectissimi,

maxime aptum putem Latine loqui in hac occasione veneranda celebrante anniversario diei natalis ducesimo vigentesimo quinto professoris Caroli Morgensternii.

Kui ma aga siiski ladina keeles seekord ei jätkka, siis palun seda võtta mitte ladina keele ja ka väga austatud kuulajaskonna alahindamisena, vaid pigem selle põhimõtte järgimisena, mis siinsete ettekannete puhul otstarbekamaks on peetud.

Ma tahaksin kõnelda Morgensternist kui klassikalisest filoloogist mitte niivõrd akadeemilise õpetajana — seda tööd tegi ta ülikoolis endastmõistevalt ja koolitas välja hulga oma järglasi sellel alal —, vaid ma räägiksin Morgensternist kõigepealt kui klassikalise kultuuri edendajast ja kaitsjast laiemas mõttes. Tema tegevus sellel alal ei piirdunud kaugeltki ülikooliloengutega, vaid hõlmas palju laiemat teemaderingi, mis minu meelest ka praegusel ajahetkel vajaliku ja kaasaegsena kõlab. Morgensterni jaoks oli klassikaline filoloogia mitte ainult akadeemiline distsipliin, vaid terve mõtteviis, isegi elulaad ja elufilosoofia. Sellest lähtusid ta põhimõtted, mida ta Tartus püüdis oma tegevusega ellu viia, luues siin tõelist klassikalist humanitaarharidust selle parimas tähenduses.

Niisiis, alustades algusest, kui Morgenstern 193 aastat tagasi sügisel 1802 Tartusse saabus, oli tema esmaseks püüdeks luua siin alus filoloogilisele haridusele selles mõistes, mida ta oma õpingute ja esimeste tööaastate jooksul oli Saksamaal näinud. Saksamaa oli tol ajal filoloogia arengus Euroopas esirinnas ja mis puutub klassikalisesse filoloogiasse, siis just Morgensterni õpetaja F. A. Wolf oli see, kes selle teaduse selgepiirilisel välja kujundas ja iseseisvaks kuulutas. Klassikalise filoloogia kui iseseisva teaduse alguseks loetakse Wolfi poolt Halle ülikoolis rajatud Filoloogiaseminari, *Seminarium Philologicum*, mille asutamine

toimus 15. okt. 1787, 208 aastat tagasi. Sellega pandi alus filoloogi elukutsele, filoloogia lahutamisele teoloogiast ja saamisele iseseisvaks uurimisobjektiks. Niisiis sai klassikalisest filoloogiast esimene filoloogiateadus, klassikaline selle sõna otseses, elitaarses tähenduses — see on teistest ees ja eriline.

Morgenstern oli Wolfi seminari liige selle päris algusajal, 1789. aastast. Seega võib öelda, et Morgenstern oli klassikalise filoloogia sünni juures. Sealt sai ta põhimõtted ühelt poolt keelte õpetamisest, nende osast kultuuri tundmisel, aga teiselt poolt ka ülikoolipedagoogikast üldisemalt. Nagu ta ise oma päevikus kirjutab: hellenide ja roomlaste maailma juurde viis mind mitte miski muu kui F. A. Wolfi geenius.

Kuigi Morgensterni huvialad olid mitmekülgsed, ta eruditsioon ja kultuuriharrastus väga lai, pidas ta peamiseks siiski üht ala — need on klassikalised keeled, ladina ja kreeka keel, mis on igasuguse hariduse ja teaduse aluseks. Et just keeled on need, mis avavad tee iga rahva ja kultuuri juurde — seda põhimõtet kandis Morgenstern endaga kogu oma tegevusajal ja seda põhimõtet väljendas ta ka oma arvukates ja väga stiilsetes kõnedes nii ladina kui saksa keeles. Keeled on need, mis teevad lahti suurtsuguse kultuuritempli ukse — ilma selle võtmeta jäädakse ukse taha. Sellele põhimõttele oli rajatud kogu Morgensterni elutöö ja selle eesmärgiga olid kõik tema ettevõtmised Tartu ülikoolis retoorika ja kõnekunsti professorina töötades.

Minnes ta ideede praktilise teostamise juurde, siis polnud tegelikkuses asjad nii kaunid, nagu kavatsustes plaanitud ja mõeldud. Lugeses tema päevikust, mis mulje jättis talle Tartu saabumishetkel, peab ütleva, et see polnud eriti lootustandev ja ülendav — sinne elu tundus talle provintslíkuna mitte ainult teadmistes, vaid kogu ellusuhtumises. Ta õhkas traagiliselt, seistes postimaja juures ja vaadates provintslíke puumajade keskel sebevaid inimesi, et kas tõesti pean ma seal elama hakkama, parimad aastad mööda saatma väikeses maanurgas, kaugel kõigest maailma ilust. Esimese mulje troostitus kahanes, kui ta hakkas energiliselt tegutsema ülikoolis ja pühendas oma energia, organiseerimisoskuse, teadmised, vahendid kohapealsest provintslíkkusest ülesaa- miseks. Eesmärgiks oli tuua Tartusse Euroopa ülikoolidele sarnane õhkkond, kujundada ülikool selliseks, nagu ta oli harjunud nägema oma kodumaal ja mujal Euroopas. Humanitaarharidus, mille aluseks olid klassikalised keeled, oli eelduseks, et end haritlaseks pidada. Filoloogia ei tohtinud olla mingi luksusartikkel, mida praktiliste oskuste kõrval lihtsalt taluti, vaid seda pidi hakkama Tartus harrastama kõrgel tasemel.

Tähtis on see, et Morgenstern ei piirdunud klassikaliste keelte õpetamisel ainult selleks ettenähtud ülikoolikursustes, vaid tema tegevus hõlmas palju laiemat sfääri nii sisulises töös kui õpetamise ulatuses. Ta nägi juba alguses, et tuleb alustada õpetamise taseme tõstmisest juba gümnaasiumides. Algusest peale oli ta tegev ka õpetajate instituudis, mis ladina keeles kandis nime *Institutum Universale Paedagogicum*. Selle eesmärgiks oli ette valmistada gümnaasiumiõpetajaid ja Morgenstern oskas hinnata selle töö tähtsust. Ta väitis, et ülikooliprofessor peab teadma, kuidas tema ainet koolis õpetatakse ja see õpetus pidi olema heal tasemel. Õpetajate instituudi jaoks andis Morgenstern välja algusest peale antiikautorite tekste koos kommentaaridega. Kõigepealt olid selleks ühe tema lemmikautori Cicero kõned. Cicerole omast ladina keelt tahtis Morgenstern kuulda ka Tartus. Ladina keel ja retoorika olid need ained, mille valdamine pidi arendama inimese vaimu ja panema ta mõtlema peamistest väärtustest.

Morgenstern võttis oma tegevuses aluseks oma õpetaja F. A. Wolfi seisukohad ladina keele ja ülikooliõpetuse suhtes. Nagu ta õpetajagi, polnud Morgenstern mitte ainult hiilgav ladina keele tundja ja kasutaja, vaid ka hea pedagoog. Klassikalised keeled polnud ta jaoks mingi elukaige ja teoreetiline harrastus, vaid süvendatud töö allikas. Ladina keele, antiikautorite ja kogu antiikkultuuri tundmine oli vahendiks kõrge moraali ja humaniteedi juurde jõudmiseks. See oli ka vahend iseseisva mõtlemise ning loogilise arutlemisoscuse arendamiseks. Pedagoogi põhieesmärgina nimetas Morgenstern õpilastes iseseisva mõtlemise kujundamist – ja selle teostamist oli tal võimalus näha Halles Wolfi juures ning seda püüdis ta ka Tartus ellu viia.

Oma hinges ja esinemistes oli Morgenstern filosoof ja esteet, kes pidas kõige tähtsamaks püüelda tõe, õigluse ja ilu poole. Selles sai Morgenstern kinnitust just kreeka ja rooma autoritelt. Oma lähenemises polnud Morgenstern mitte niivõrd kirjanduskriitik ja keeleuurija, kuivõrd ideede, kommete, tunnete ja kultuuride jälgija. Just selle kaudu tahtis ta välja jõuda ühise humanitaarkultuuri juurde. Sellest ideest oli kantud ka ta doktoridissertatsioon, mis käsitles Platoni riiki sellest seisukohast, milline peaks olema moraal ideaalses riigis. Seda uurimust peetakse kaasaja mõttes üheks esimeseks kriitiliseks uurimuseks Platoni kohta.

Morgensterni mõtted ja küsimuseasetus sellest, mis puudutab filoloogilist haridust ja kultuuride tundmist, tunduvad sageli vägagi tänapäevased. Peatuksin neist kahel mõttel, mida ta oma avalikes esinemistes mitmel korral välja tõi ja mis kõige põhjalikumalt on välja arendatud kõnes *Vom Sprachenstudium, besonders dem Studium der Griechischen und Lateinischen Sprache, und des classischen Altertums überhaupt, als einem wesentlichen Haupttheile der akademischen Studien* (Keeleõpingutest, eriti kreeka ja ladina keele ning klassikalise muinaskultuuri õpingutest üldse kui akadeemilise studiumi põhjapanevast peaosast, peetud 1816)

Selles ettekandes, mille pealkirigi juba teema kohta palju ära ütleb, käsitles Morgenstern esimeseks küsimust, mis puudutas praktiliste teadmiste ja filosoofiahariduse ning ka filoloogiaõpetuse vahekorda. Morgensternile tundus oma aeg taunimisväärne selles suhtes, et seati esiplaanile vahetu kasu ja praktilised vajadused, jättes kõrvale üldhariva, filosoofilise külje teadmistest ja haridusest.

Tsiteerin: "Meie ülikoolis on aegade jooksul võimalik tähele panna, et nn. leivateenimisteadused on suurema au sees kui põhiteadmised inimkultuurist. Unarusse jäetakse kõik, mis otsese teenimisvõimalusega kokku ei lähe. Sealjuures aga annab just klassikaline haridus ja esmajoones antiikkultuuri tundmine ettevalmistuse eluks, teeb inimestest väarikad kodanikud. Kuigi keelte õppimisest on ka vahetu kasu, siis tähtsam on ometi vaimne areng üldse, harmoonilise inimese kujundamine."

Sellelt mõttekäigult läheb Morgenstern üle üsna tänapäevasele kõlava idee juurde kujundada selline mõtteviis, mis viib ühtse humanitaarse Euroopa vabariigi juurde. Mulle tundub, et sellise avara kultuurse mõtteviisi puudus annab praegugi end mõnigi kord tunda, eriti kui räägitakse, et saame enne rikkaks ja hakkame siis kultuuri eest hoolitsema, tegeleme enne majandusega ja pärast hakkame vaimu harima. Või et hoolitseme kõigepealt rahvusteaduste eest, saagu muust, mis saab. Ilmselt saab kord selgeks, et pole esimest ilma teiseta, või muidu ei jõuta mujale kui majanduslikku kultuuritusse ja rahvuslikku harimatusse. Ülikooli ülesanne on mitte lasta sellel juhtuda. Ma tahan öelda, et austades Karl Morgensterni,

hinnates seda, mida ta on teinud, hindame ka seda, mille nimel ta seda on teinud, sest tema mõtted humanitaarkultuuri olemusest on praegugi tõsiselt võetavad.

Tulles tagasi Morgensterni praktilise tegevuse juurde, selle juurde, mida ta oma ideede teostamisel ära tegi, siis regulaarsetele ülikoolikursustele lisaks kuulutas ta 1806. a. välja ladina keele stiilikursuse, kus kahe aasta jooksul pidi omandatama kirjutamis- ja disputeerimisoskus ladina keeles. Tema eesmärgiks oli luua filoloogiaseminar, kus saaks süvendatult edendada antiigiga tegelemist ja õhutada huvi klassikalise kultuuri vastu. See pidi täiendama ametlikku ülikooliprogrammi ja andma võimaluse süvendatud tegelemiseks klassikaliste keeltega. Varasema, 1803 avatud õpetajate seminari raames Morgensterni ideed ei teostunud ja kui 1821 avati tema juhtimisel *Seminarium philologicum*, lootis ta selle abil oma eesmärkidele lähemale jõuda. Ladina autorite tõlkimise ja interpreteerimise abil, ladinakeelsete ettekannete, vestluste ja disputatsioonide kaudu pidi loodama soodne õhkkond *humaniora* edendamiseks.

Kuigi Morgensterni hinnang oma tegevuse edukusele on tihti üsna pessimistlik, kui ta väidab, et pole suutnud oma kavatsusi ellu viia ja olud jäid ikkagi ebasoodsaks ta plaanidele, siis on tema järglased ja töö jätkajad arvanud — Morgensterni võib tõesti pidada mitte ainult klassikalise filoloogia, vaid ka filoloogiateaduste ja humanitaarteaduste rajajaks Tartu ülikoolis. Ta lõi aluse, millele võivad toetuda järgmised põlvkonnad ja mille tunnustuseks on ka meie praegune koosviibimine.

KARL MORGENSTERNI REISIMÄLESTUSI PRANTSUSMAALT 1809. AASTAL

Tiina Nurk

1808. a. suvel sai Karl Morgenstern pool aastat puhkust, et korraldada perekonna- ja varanduseasju Magdeburgis ning kosutada karmis põhjamaises kliimas kannatanud tervist. Saksamaal külastas ta oma sõpru ja veetis kuu aega kodulinnas. Kuna puhkust õnnestus pikendada, siirdus ta 1809. a. algul Pariisi, kuhu saabus 25. jaanuaril, ja viibis seal peaaegu viis kuud. Edasi kulges tee üle Lyoni Šveitsi ja Itaaliasse. Roomas ootas teda kiri teatega olla 1810. a. veebruaris ülikoolis õpetööl. 12./24. veebruaril saabuski ta Tartusse tagasi.

Reis pakkus tohutul hulgal elamusi ja teadmisi, mida ta kavatses kokku võtta kahes reisiraamatus. Ta alustas tagant ettepoole — Itaaliast, sest sealt olid eredaimad muljed. „Reis Itaalias 1809. aastal“ oli esimene köide ja see ilmus 1813. a. Teine köide, mis pidi sisaldama Rooma, Pariisi ja Saksamaa linnade kirjeldusi, aga ei ilmunud. Seega jäi avaldamata kahe tooniandnud kultuuri- ja kunstikeskuse ülevaade, samuti huvitavate inimestega kohtumised.

Pariisi kohta avaldas Morgenstern kaks kildu, millest üks jutustas tutvumisest Invaliidide toomi ja selle juures asuva sõjainvaliidide varjupaigaga, teine katoliku jumalateenistusest. Ulatuslikumalt vaagis Morgenstern Davidi suurt lõuendit „Sabiinitarid“.

Peale trükis avaldatud kirjutiste säilitatakse raamatukogus kolmteist käsikirjalist ühikut materjale Prantsusmaa kohta. Neljast päevikulaadsest kaustikust kaks sisaldavad võrdlemisi

viimistletud kirjeldusi antiiskulptuuridest ja maalidest, kolmas artikleid Pariisi elunähtustest ja neljas Lyonis veedetud päevadest. Märkmikes võib leida kiiruga tehtud sissekandeid päevasündmustest, kohtumistest mitmesuguste inimestega, mis rutakal käekirjal fikseeritud nii saksa kui ka prantsuse keeles, samas läbi kriipsutatud või koguni leht pooleldi välja käristatud. Osa pliiatsimärkmeid, mis jäid tindiga üle kirjutamata, on kustunud. Morgenstern ei tunnistanud ühe märkmiku kasutamist, vaid tal oli neid käepärast seitse, mistõttu on keerukas saada ajalist ülevaadet tema tegevusest Pariisis. Lisaks on kaks Louvre'i trükitud kataloogi, mida on täiendatud käsikirjaliste märkmetega.

Kõige ulatuslikum on kaustik „Napoleoni muuseumi antiigigalerii“. 1796. a. Itaalia sõjakäigu järel oli Pariisi veetud suurel hulgal itaalia kunstivarasid. Kreeka ja rooma skulptuurid olid koondatud Louvre'i antiigigaleriina. 1808. a. oli ilmunud kataloog vestibüülis ja seitsmes saalis eksponeeritud teoste kohta.

Esmakordselt külastas Morgenstern Napoleoni muuseumi 8. veebruaril. Ta valis päeva, mil muuseum oli avatud kunstnikele ja sõpradele, et rahulikult ja segamatult saada ülevaade väljapanekust. Ta märkas saalides skulptuure joonistavaid noori kunstnikke, muuseumisõpru aga mitte. Mõnes saalis oli ta päris üksinda.

Kõigepealt vaatles Morgenstern vestibüülis laemaale, mis olid tehtud kaasaegsete maalijate poolt. Allegoorilistel või pateetilistel maalidel polnud mingit seost ekspositsiooniga. Morgenstern taunis rikkalikke dekoratsioone, eriti kulddetaile, ja soovis, et oluks vaid kahvatukollane või kivi hall seinakate, mille taustal silm võiks häirimatult jälgida mineviku teoseid. Teised ruumid olid tagasihoidlikumad, nagu Apolloni saali roheline õlivärviga graniiditaoliseks värvitud sein, mille ülemises osas jooksis aga kollane friis.

Saanud üldmulje ruumidest, asus Morgenstern otsima kuulsamaid teoseid, mida tundis koopiaste või gravüüride kaudu, kasutamata seejuures kataloogi. Leidnud Laokooni grupi, Medici Venuse kuju, Antinouse ja Vatikani Apolloni torsod, peatus ta pikemalt nende ees. Need teosed jäidki tema huvi keskpunkti. Ta analüüsis neid korduvalt, võrdles oma arusaama Winckelmanni ja Goethe arvamustega, sest mõlemad olid avaldanud põhimõttelisi seisukohti antiikkunsti kohta.

Kunsti ajaloo uurimisele pani 18. sajandi keskel aluse Winckelmann. Tema kunstiteoreetilistes teostes väljendus idealiseeriv lähenemine ilule klassikalises kunstis, mis sai suundaandvaks klassitsismile. Saksa kunstimõttes ei kujunenud klassitsism valitsevaks vooluks; suur osa oli sentimentalismil ja romantismil, mida esindas Goethe. Winckelmanni ja Goethe põhimõtted olid Morgensternile mõõtuandvaks kunstiteoste lähenemisel ja hindamisel, ühtlasi rajanedes kaasaegsele kunstikirjandusele omasele kirjeldavale meetodile.

Esmane külastus kestis kolm tundi. Järgnevalt viibis Morgenstern korduvalt galeriis ja vaatas teos- teoselt läbi kogu ekspositsiooni. Ta tõmbas kataloogi tekstis olulisele joone alla, märkis ristiga tähelepanu äratanud teose või tegi leheservale pliiatsiga märkme, mille hiljem tindiga üle kirjutas. Võõrastemajas fikseeris ta oma tähelepanekuid kaustikusse, kuid tundub, et osalt on tekst koostatud ja täiendatud hiljem, võib-olla vahetult pärast reisilt naasmist ettevalmistusena reisiraamatule.

Antiigigalerii jättis Morgensternile sügava mulje ja pani mõtlema, kuidas seda hästi tutvustada. Ta leidis, et kui ta elaks Pariisis, valiks ta välja kõige olulisemad teosed, laseks parimatel kunstnikel teha kontuurjoones vaselõiked, koostaks kirjeldava teksti, milles osutaks tähelepanu restaureeringuile. Ta kasutaks Visconti antikvaarset ja esteetilist

kirjandust, kuid lisaks ka oma mõtteid, kõrvale jätmata Winckelmanni ja Goethe arvamusi antiikteoste kohta. Peale kõige muu peaks olema veel Herderi ideedele rajanev sissejuhatus antiigi vaimsusest kui inimlikkuse koolist. Selline prantsus- ja saksakeelne väljaanne oleks vajalik kunstihuvilistele kui ka arheoloogidele. Ilmselt võttis Morgenstern seda tõsiselt, sest hiljem tegi ta kirjastaja Göschenile ettepaneku avaldamiseks, kuid sai eitava vastuse.

Louvre'is oli Morgensternil võimalus näha ka kaasaegseid töid, millest tähelepanuväärseim oli Canova marmorisse raiutud keisri ema Lavinia figuur, mis meenutas rooma matrooni, ja millel ei puudunud portreeline sarnasus. Ühes kõrvalruumis silmas ta keisri vendade Josephi ja Louisi täielikus paraadmundris figuure, mis oma rikkalikes detailides polnud kohased marmoris kujutamiseks.

Skulptuurigaleriiga üheaegselt külastas Morgenstern maaliosakonda, mille kohta on omaette kaustik. See osakond koosnes enamuses Itaaliast toodud teoseist. Nende paremaks eksponeerimiseks olid osades ruumides laed läbi murtud. Viies-kuues saalis olid sammaste vahele asetatud peegelseinad, et selle maailma toredust peegeldada. Peateoste kõrval asetsesid maalijate (Giulio Romano, Paolo Veronese jt.) büstid nii mineviku kui ka uuema aja meistritelt. Galeriis kestsid Morgensterni sealviibimise ajal ümberehitustööd. Lakke maaliti hall-hallis rosette, siin-seal nende vahele keisri sümbolitena kotkaid ja N- tähti.

Ekspositsiooni paremaks jälgimiseks kasutas Morgenstern trükitud kataloogi. Ta märkis tiitellehe pöördele kataloogi puudusena, et seal pole antud maalide mõõtmeid, mis raskendas teoste leidmist; pealegi ei rippunud maalid kataloogi numbrite alusel.

Kataloog esitas prantsuse, flaami ja itaalia koolkonna teoseid, kokku 1243, peaaegu pooled nendest itaalia meistritelt.

Prantsuse maalist, mida esindasid 17.–18. sajandi kunstnikud, paelus ainult figuuririkaste kompositsioonide autori le Bruni väike lõuend „Uinuv Jeesus“, sest selle oli seepias kopeerinud Unger Kasselist. Lorraine'i maastikest äratas tähelepanu üks sadamavaade, mis tegelikult asus St. Cloud' lossis ja mida oli õnnestunud juba seal näha.

Flaami kunsti osakond, kuhu kuulusid ka hollandi meistrite ja Düreri teosed, ei pidanud Morgensterni kauaks kinni. Seda näitavad harvad ristikesed nimestikus, ka Rubensi teoste juures.

Kogu Morgensterni tähelepanu kuulus itaalia maalikunstile. Nimestikus on peaaegu iga teose juures ristikene või paljusõnaline kiitus, eraldi kaustikus üle 50 lehekülje pikemaid kirjeldusi. Itaaliast oli Pariisi toodud renessanss-kunsti paremik. Nii võis ta imetleda Leonardo da Vinci, Rafaeli, Corregio, Reni, Veronese ja paljude meistrite maale, mida tundis gravüüride vahendusel. Väga põhjalikult analüüsis ta Rafaeli „Kristuse muundumist“, mida oli igatsenud näha originaalis peale mustvalges vaselõigetega tutvumist.

Teda pani imestama, et itaalia kunst jäi prantsuse kunstnike tähelepanuta, sest ta ei näinud itaalia osakonnas ühtki kohalikku maalijat. See sundis teda irooniliselt küsima: „Mida peaksid nad seal tegema? Nad teevad kõike iseenesest ja maalivad omal viisil.“ (Mrg LXIII, l. 11.)

Louvre'i vasegravüürikabinetis oli Morgensternil võimalus näha luksuslikku väljaannet „Musée français“, mis lõpetati 1811. a. neljaköitelisena, kokku 344 tahvliga. Morgenstern vaatas läbi 30 esimest vihikut, mis moodustasid kolm köidet. Juurdelisatud tekstiga tutvunud, arvas ta, et sageli on esitatud mütoloogiline süžee, toomata esile maalile karakterset; samuti jäi arusaamatuks, kellele oli tekst määratud. Ei rahuldanud ka reprodutseeritud valik, milles tulnuks esitada kõige olulisemate meistrite maale.

Väga kriitiliselt suhtus Morgenstern väljaande tehnilisse tulemusse. Ta leidis, et kohati pole tabatud maalil kujutatu ilmet, mõnigi maal oli originaalilähedasemalt graveeritud varasemate meistrite poolt.

Sügavat huvi äratas joonistustekogu, mis asus ainult osalt Louvre'is. Selles arvati olevat rohkem kui 20 000 lehte põhiliselt itaalia meistritelt, mis olid saadud Vatikanist, Orleans'i hertsogi kogust, Berliinist ja mujalt. Morgensterni huvitas kolm Rafaelile omistatud joonistust „Kristuse muundumisest“. Lisaks neile nägi ta rea 16.-17. sajandi itaallaste töid.

Morgenstern avaldas väga tagasihoidlikku huvi kaasaegse prantsuse maalikunsti vastu. Davidi teosed, mis pälvisid kiitust ja vaimustust, jätsid ta täiesti ükskõikseks. Ta külastas Prud'honi tema ateljees Sorbonne'is. Vaadeldud joonistusi, huvitas teda rohkem Correggio „Leda“, mis Potsdamist oli jõudnud Pariisi ja oli Prud'honi juures restaureerimisel. Siin koges Morgenstern, mida ka hilisemad kunstiteadlased on kinnitanud, et kunstnik oli omandanud Correggio väljenduslaadi. Morgensternil õnnestus näha ka Napoleoni õuekunstniku Gerardi maalitud madam Récamier' portreed daami majas, daam ise oli Pariisist pagendatud. Klassitsismiperioodi ühe tuntuima portree (reprodutseeritud EE-s) kohta pidi Morgenstern mainima: „Kügelgeni parimad pildid on mulle armsamad kui Davidi omad, aga Gerardi teoseid ja selle sarnaseid armastan ma siiski.“ (Mrg CCCIV, l. 60.)

Pariisi arhitektuurist ei olnud Morgenstern huvitatud, isegi Notre Dame ei leidnud tema poolt märkimist. Ta jälgis Louvre'i ümberehitamist, kuna käis korduvalt muuseumis. Madelaine'i kirik, Napoleoni võitude tempel, oli alles alustamise faasis ja selle antiikehitiste proportsioonidele rajatud ilu ei tulnud veel esile.

Üheks liigutavamaks elamuseks oli Morgensternile Winckelmanni käsikirjadega tutvumine keiserlikus raamatukogus. 21 vihikusse oli köidetud osa Winckelmanni varasest, 1759. a. päevikust, kommentaare kreeka ja rooma autorite kohta, kirjavahetust jm. Morgenstern sai neile vaid põgusalt pilku heita ja märkida, et kui ta veel kunagi saaks Pariisi tulla ja võrrelda käsikirju sellega, mis seni Winckelmannist teada on, võiks ta kirjutada täieliku biograafia, mille avaldamiseks peaks prantsuse ja saksa keeles võimalusi leiduma.

Kolmas kaustik — „Pariis“ — on kokku köidetud erinevas suuruses vihikutest ja käsitleb terviklikke teemasid, mis võib-olla olid mõeldud avaldada artiklitena. Kirjana koostatud „Prantsuse Instituut“ on dateeritud 1809. a. aprillis. Ta kirjeldab instituudi jaotust neljaks osakonnaks, klassiks. Neis kuulas ta ettekandeid kirjandusest, kaunitest kunstidest, basiilikatest, botaanikast, gootidest jm., märkides rahulikku, asjalikku suhtumist esitatusse. Ta rõhutab, et teadlased toovad pealinnale kuulsust, kuid leiba saavad kasinalt, sest palk ei kindlusta äraelamist. Enamik instituudi liikmeist lahkus koosolekult jalgsi, sõidukit võisid endale lubada vaid senaatoreist või riigiametnikest liikmed. Rõivastus oli tavaline — ülikond, isegi kodukuub; ei puudunud ka hooletusse jäetud välimus. Vana-aja uurija Gosselin kaebas, et mõned instituudi liikmed olevat suremise äärel.

5. aprillil toimus instituudi avalik istung, millele Morgenstern sai kutse. Amfiteatrilaadsesse saali oli kogunenud instituudi liikmeid, daame, avaliku elu tegelasi, korrespondente, kes kõik kokku meenutasid ooperipublikut. Keiserlik perekond polnud esindatud, kohal viibis vaid keisripalee tseremooniameister krahv de Segur.

Avarat kuppelsaali kaunistas keisri figuur, siiski olid koha leidnud ka prantsuse suurvaimude büstid, nagu Corneille, Racine, Molière, Montesquieu, Rousseau jt. Kui tavalistel

koosolekutel ei pandud rõhku rõivastusele, siis pidulikul puhul kanti tumerohelist helerohelise tikandiga esinduskostüümi, mida enamikul ehtis Auleegioni märk.

Kahetunnisele ettekandele 18. sajandi prantsuse kirjandusest, mis muutis publiku rahutuks, järgnes katkend siseministeeriumi rahvahariduse šefi luuletaja Arnault' ilmumata tragöödiast, mis ülistas kangelaslikku võitlust õigluse eest. Autor esitas loo emotsionaalselt ja teenis tugeva aplausi.

Prantsuse Instituut oma ilusate ruumide ja suure raamatukoguga, peamiselt aga vaimsusega, avaldas Morgensternile sügavat muljet, eriti, et üritustel võis näha selle aja kuulsamaid teadlasi, nagu Chaptal, Cuvier, Delambre, Lamarck, Laplace ja veel mitmed teised.

Lähemalt tutvus Morgenstern Dupont de Nemours'iga, kes oli majandusteadlane. Morgensterni arvates ühendas Duponti isiksus inimlikku lihtsust, riigimehe kogemust ja poliitiku tarkust. Morgenstern oli külalisena Duponti lõunalauas, kus pakuti bürgerlikku rooga. Aadliperekonnast võrsunud teadlane elas kolmandal korrusel palkoniga korteris. Tal polnud teenreid, olid ainult naisteenijad.

Morgenstern külastas ka maalija ja kunstiteadlasena tunnustatud Denoni, kes oli osa võtnud Napoleoni Egiptuse sõjaretkest ja jäädvustanud sealseid ehitisi joonistes ja gravüürides, tehes valiku teostest, mida Itaaliast ja mujalt röövliviisil Pariisi tuua. Morgenstern veetis kaks tundi Denoni juures, kes jutustas talle oma seklusrohkest elust Egiptuses ja külastusest Venemaale. Ka näitas ta oma maali- ja graafikakogu, milles oli itaalia meistrite teoseid kui ka Düreri gravüüre ja puulõikeid.

Tihedama kontakti saavutas Morgenstern arheoloog ja konservaatorega Milliniga. Ta pöördus korduvalt Millini poole nõuande saamiseks, avaldas talle oma kahtlusi mõningate teoste originaalsuses ja viibis tema kodus lõunal.

Mais külastas Morgenstern loodusteadlast Pictet'd, kes alguses suhtus külalisse tõrksalt, kuid hiljem, vesteldes saksa ja prantsuse teadlaste suhetest, leebus. Morgenstern tegi visiidi Cuvier'le, kes elas botaanikaaias, et saata kirja Parrotile ja seemneid Tartu botaanikaaiale. Ta ei fikseerinud vestlust, vaid andis ülevaate Pariisi botaanikaaiast.

Morgenstern ei liikunud ainult teadlaste ringis, ta külastas ka teatreid. Viie kuu vältel vaatas ta üle 30 etenduse, valdava osa draama- ja ooperiteatris, üksikud *Odéonis*, *Vaudeville*'is ja ühe varietees. Kõige enam paelus teda klassikaline draama, nagu Molière'i „Tartuffe“, „Ebahaige“, „Misanthrop“, Voltaire'i „Nanine“, Racine'i „Britannikus“ (külastatud kaks korda), oopereist Glucki „Iphigenia Aulises“, „Alceste“, Lesueuri „Trajanuse triumf“ ja paljud teised. Ta koostas nimestiku nähtud etendustest, kuid oma teatrielamusi pole päevikusse ega märkmetesse jäädvustanud.

Morgenstern sai kutse hommikueinele kuulsa näitleja Talma kodus. Vestlus keerles saksa ja prantsuse kirjanduse ümber, rõhuga Goethel.

Morgenstern kohtas Pariisis oma tuttavaid, kõige rohkem suhtles ta Liivimaa mõisniku von Blanken- hageniga. Tema abikaasaga tehti ringsõit linnas. Sakslannast madam Chézyga sõitis Morgenstern linnalähedasse, Rousseauga seotud metsa suure kivi ja üksildase paviljoniga, kus filosoof oli armastanud viibida ja mõtiskleda.

13. veebruaril oli Morgenstern viibinud maskiballil, kuid muljed sellest on jäänud fikseerimata. Ühel aprilli pühapäeval oli ta parun Rougemont' ballil, kus vestles diplomaatide

ja teadlastega. Mitmesugustel koosviibimistel nägi ta kuulsusi ja õuedaame, ka tuntumat biljardimängijat.

15. juuni hommikul lahkus Morgenstern Pariisist ja 18. juuni lõunaks jõudis Lyoni. Esimese käigu tegi ta teatrisse, kus esines Talma. Kuna ta Talmat oli korduvalt Pariisis näinud, siis paelus tema huvi publiku hulgas viibiv madam de Staël, kellega koos oli madam Récamier.

Järgmisel päeval kohtus Morgenstern taani arheoloogi Brönstedtiga ja koos tutvuti linnaga. Lyonis oli revolutsiooni ajal hävinenud hulk hooneid, mida nüüd asendati klassitsistlikus stiilis ehitistega, mis ei pärvinud Morgensterni tähelepanu. Tema otsis rooma-aegse ehituskunsti jälgi, mida arvas märkavat Rhone'i oru nõlvadel.

Lyonis Avalikus Raamatukogus võttis Morgensterni vastu selle direktor Deladine. Raamatukogus oli umbes 60 000 köidet, nende hulgas Karl V ajast pärinevaid käsikirju. 22. juunil viibis Morgenstern St. Pierre'i muuseumis, kus teda huvitasid antiikesemed, enamik leitud Lyoni ümbrusest. Muuseumi direktor Artaud' vahendusel külastas Morgenstern kaht kohalikku kustnikku.

Järgmisel päeval toimus Artaud juhtimisel ringkäik linna äärealal. Vaadeldi keskaegseid ehitismälestisi, mis kohati olid rajatud antiikvaremeile. Enim paelus rooma amfiteater, millest olid säilinud mõned maaliliselt luuderohuga kaetud kaared. Ühe hoone keldris võis näha rooma-aegset veereservuaari, teises mosaiikpõrandat Amori ja Paniga. Antiikmälestiste avastamise vahel ei unustanud Morgenstern heita pilku kaunile maastikule.

Lyonis päevade kõrghetkeks kujunes madam de Staëli salongi külastamine. Esmakordselt kutsuti Morgenstern lõunale 23. juunil, teiskordselt paar päeva hiljem. Madam de Staël oli 1804. a. pagendatud Pariisist ja elas peamiselt Coppetis. Vahete-vahel viibis ta Lyonis ja peatus samas hotellis, kus Morgensterngi. Enne lõunasööki vestles madam de Staël Morgensterniga oma kabinetis veerand tundi. Hiljem vestles seltskond kabinetis. Vestlus arenes madam de Staëli ja Morgensterni mõttevahetuseks saksa kirjanduse üle. Morgenstern pidi nentima, et madam de Staël oli vaimukas ja iseseisva mõttemaailmaga naine, kellel mehelike joonte kõrval ei puudunud naiselik võlu.

Järgnevatel päevadel veetis Morgenstern aega raamatukogus gravüüre vaadeldes, külastas kohalikku joonistuskooli, Davidi õpilase Revoil' ateljeed. Ilmselt oli ta väga hõivatud. Viimane sissekanne on 26. juunil, kuigi Lyonist lahkus ta 29. juuni varahommikul.

Reis Šveitsi kulges läbi väikeste linnade, nagu Autun, Macon jt., kus peatuti peamiselt söögiaegadeks, korra ka ööbimiseks. Paaritunnisel peatumisel püüti pilku heita linna muinsustele, nagu rooma-aegsed varemed või 12. sajandi katedraal. Sõidul avanes vaade mägedele, lossidele ja maamajadele, ümbritsetud mitmeliigilistest puudest. Leebe kliima ja kaunis maastik panid Morgensterni igatsema: „Siin on mõned paigad, kus ma raamatute ja muuga tahaks küll paar kuud viibida.“ (Mrg CCXCVIII, l. 30.)

Prantsusmaal veedetud kuud olid vaheldusrikkad nii mineviku kunstivarade kui ka huvitavate inimestega tutvumisel. Morgenstern märkis oma reisi kokkuvõtteks: „Üheks minu reisi peamiseks eeliseks peaks olema see, et ma leian inimeste ja tegevuse mõõdupuu (kriteeriumi), milleks mul varem ei olnud küllalt kogemust.“ (Mrg CCCIV, l. 60.)

Karl Morgensterni märkmed — kasutatud allikad TÜR KHO-s

Paris. Mrg CCCVI, 38 l.

Antiken, Galerie des Museums Napoleon. Gelegentliche Anmerkungen an Ort und Stelle. Mrg LXI, 57 l.

Bemerkungen über die Gemäldegalerie des Museums Napoleon. Mrg LXIII, 39 l.

Lyon. Mrg CCCVII, 35 l.

Erinnerungsbuch für das Jahr 1809. Schreibkalender. Mrg CCXCVIII, 32 l.

Schreibkalender. 1809. Mrg CCXLIX, 49 l. [Kasutatud vähe.]

Pariser Schreibbuch I. Mrg CCCIV, 68 l.

Pariser Schreibbuch II. Mrg CCCV, 138 l.

Agenda ou tablettes de poche. Mrg CCCIII, 96 l.

Ausgebebuch von Paris. Mrg CCCXIII, 33 l. [Kirjutatud pliatsiga, kustunud.]

Einige Notizen von Reisen. Mrg CCCII, 102 lk.

Notice des Statues... du Musée Napoléon. Paris, 1808. 184 p. Mrg LX.

Musée Napoléon. Notice des tableaux. Paris, s.a. 224 p. Mrg LXII.

Nimeloend

ARNAULT, Antoine Vincent (1766–1834), prantsuse luuletaja, rahvahariduse šeff siseministeriumis, Prantsuse Instituudi liige.

ARTAUD, F., St. Pierre'i muuseumi direktor Lyonis.

BLANKENHAGEN, Wilhelm v. (1761–1840), Liivimaa mõisnik, *Gesellschaft für Geschichte und Altertums- kunde des Ostseeprovinzen Rußland* liige.

BRÖNSTEDT, Peter Oluf (1780–1842), taani arheoloog, teostas Kreekas väljakaevamisi.

DELAMBRE, Jean Baptiste Joseph (1740–1822), prantsuse astronoom.

CHAPTAL, Jean Antoine Claude, Chanteloup' krahv (1756–1832), keemik, riigimees.

CHÉZY, Wilhelmine (Helmine), sünd. v. Klencke (1783–1856), prantsuse orientalist Antoine Léonard de Chézy abikaasa.

CUVIER, George Leopold (1769–1832), parun, prantsuse loodusteadlane.

DELANDINE, Antoine François (1756–1820), prantsuse literaat, bibliotekaar.

DENON, Dominique Vivant (1747–1825), prantsuse maali ja kunstiteadlane, muuseumide peadirektor.

DUPONT de Nemours, Pierre Samuel (1739–1817), prantsuse majandusteadlane, füsiokraat ja riigitegelane.

LAGRANGE, Joseph Louis (1736–1813), prantsuse matemaatik ja mehaanikateadlane.

LAMARCK, Jean Baptiste (1744–1829), prantsuse loodusteadlane.

LAPLACE, Pierre Simon (1749–1827), prantsuse matemaatik, astronoom ja füüsik.

MILLIN, Aubin Louis (1759–1818), prantsuse arheoloog, antiigiesemete konservaator *National Bibliothèque*'i medalitekabinetis.

PICTET, Marcus Auguste (1752–1825), prantsuse loodusteadlane.

PRUD'HON, Pierre Paul (1758–1823), prantsuse maaliija.

RÉCAMIER, Julie Bernard (1777–1849), Pariisis seltskonnadaam.

ROUGEMONT, Michel Nicolas, BALISSON de (1781–1840), prantsuse draamakirjanik.

SCHLEGEL, August Wilhelm v. (1767–1845), saksa kriitik, keelemees ja luuletaja.

STAËL, Anna Louise Germaine, paruness de Staël-Holstein (1766–1817), prantsuse kirjanik, 1804. a. pagendati Pariisist Coppetisse.

TALMA, François Joseph (1763–1826), prantsuse draamanäitleja.

VISCONTI, Ennio Quirino (1751–1818), itaalia kunstiteadlane-arheoloog, Louvre'i kogude hoidja ja antiikesemete konservaator.

KARL MORGENSTERN — KAS KA AUTOGRAAFIDE KOGUJA?

Mare Rand

Leidmaks vastust ettekande teemana tõstatatud küsimusele, tuleb kõigepealt kokku leppida mõiste "autograaf" käsitlemises. Lähtudes selle laiast üldisest tähendusest — autograaf on omakäeline kirjutis —, ei saaks me küll Morgensterni ligi 600 säilikuga käsikirjapärandid veidigi tundes küsimärgi alla panna teda kui autograafide kogujat. Morgensterni isikuarhiivis leidub teatavasti peale tema oma tööde ka teiste teadlaste tööde käsikirju, loengukonspekte, -kontsepte ja ära kirju, olgugi et ta on neid muretsenud mitte pelgalt kogumiskirest, vaid eeskätt nende suure teadusliku väärtuse tõttu temale kui mitmekülgsel õpetlasele.

Järelikult tuleb kõne alla autograaf selle kitsamas tähenduses — kiri, allkiri või muu omakäeline kirjutis, mis on saanud ihaldatavaks kogumisobjektiks seda kirja pannud isiku tõttu ning mida eriti väärtustab kollektsiooni kuulumine. Kuulajaile peaks öeldu seostuma ülikooli raamatukogus säilitatavate autograafikollektsioonidega — peterburilase Friedrich Ludwig Schardiuse, Riia ülempastori Immanuel Justus v. Esseni, meie kaasaegse kohaliku kollektsionääri Helle Rätsepa ja muidugi prof. Karl Morgensterni koguga. Viimase puhul oleme rõhutanud, et Morgenstern pärandas meile kaks autograafikogu — oma rikkaliku isikliku kirjavahetuse, millest andis ülevaate eelkõneleja, ja väärtusliku autograafide kollektsiooni. Miks asetan siis nüüd küsimärgi alla Morgensterni selle kollektsiooni loojana?

25 aastat tagasi ilmunud Morgensterni juubelikogumikus võis piiratud mahuga ülevaateartiklis tema käsikirjakogust selles sisalduva autograafide kollektsiooni kohta kirja panna vaid kõige üldisema iseloomustusena, et viimane sisaldab 1822 kirja 619 autorilt, kellest 439 on nimekate isikutena ära toodud tähtsamates entsüklopeediates ja biograafilistes leksikonides, ning et kollektsioon on süstematiseeritud järgmiselt: 5 köidet "Epistolae autographae philosophorum celeberrimorum", 3 köidet "Epistolae autographae theologorum celeberrimorum" ja 1 köide "Epistolae autographae eruditorum cele-

berrimorum" [1, 2, 3]. Kogu kujunemist ei õnnestunud sel ajal selgitada. Võis vaid imestada, et kõike teha jõudnud ning üles kirjutanud mees ei jätnud sellest vähimatki jälge oma päevikutes ja ka isiklik kirjavahetus ei reetnud kollektsiooni loomiseks tehtud pingutusi. Tundus, et vähemalt osa kirjakoiteid oli Morgensternil õnnestunud hankida tervikuna, sellele viitasid mõnes köites olemasolevad varasemad sisuregistrid ning kaudselt ka teoloogide kirjade nummerdatud köitesarjast II köite puudumine [1]. Pensionipäevil asus Morgenstern oma kogusid korrastama ja koostas käsikirjakogule põhjalikult annoteeritud kirjetega kataloogi, milles ta avas nii käsikirjade sisu kui nende päritolu. Autograafide kogu köited on aga registreeritud vähimagi kommentaarita. Midagi täpsustavat polnud hiljem selgitada ka Morgensterni kogude trükikataloogi (ilmus 1868) koostajal Emil Andersil, samuti Morgensterni biograafil Wilhelm Süßil.

Eelkõnelejalt kuulsime Morgensterni isikliku kirjavahetuse rikkusest. Samaväärt suured nimed esinevad ka tema pärandis leidunud autograafide kollektsiooni autorite ja adressaatidena, kuid Morgensterni-eelsest ajast — osalt 17., peamiselt 18. sajandist. Kirjade autorite, oma aja õpetlaste, kirjanike ja helikunstnike seast võiks näidetena nimetada — Voltaire, Lomonossov, Eulerid, Bernoullid, Pallas, Kant, Joh. Mattias Gesner, Schlegelid, Herder, Wieland, Gottsched, Händel, Karl Philipp Emmanuel Bach, Karl Heinrich Graun või Johann Georg Pisendel. Kogusse kuulunud 23 saksa kirjanike kirja oli Morgenstern publitseerimiskavatsusega eraldanud omaette ühikuks. Nende seas on Gellerti, Gleimi, Kästneri, Klopstocki, Rabeneri, Weiße, Winckelmanni, Zachariae jt. kirjad [8]. Morgensternil kavas olnud iseseisev publikatsioon jäi aga vaid katseks. Vigadest kubisev esimene trükipoogen on säilinud Morgensterni arhiivifondis bibliograafilise haruldusena [9].

Kollektsiooni kirjade adressaate vaadeldes torkab silma mõnele isikule saadetud kirjade rohkus, näit. õpetlased Johan Joachim Lange, Leonhard Euler, Christian Crusius, Johann Jacob Mascov, Gottfried Wilhelm Leibniz, Alphonse de Vignolles või õpetlane ja kirjanik Johan Christoph Gottsched, helilooja Georg Philipp Telemann. Nende ja paljude teiste uurimine võiks anda teavet kogu kujunemisest. Selline küsimus kirjade publitseerimise korral ka tavaliselt tõstatub. Küsimuse võimaliku vastuse kohta võiksin kujuka näitena tuua Telemanni kirjavahetuse publitseerimise. Kogus on talletatud 5 Telemanni kirja ja 36 eri autoritelt temale saadetud kirja [2, Ep. phil. I, V; 8, I. 3]. Kokku moodustavad need märkimisväärse kolmandiku suure helikunstniku kogus säilinud kirjavahetusest. Publitseerides 1932/33 aastal Händeli kirju Telemannile, väidab muusika-ajaloolane Georg Vinsky allikatele viitamata, et kogu see Telemanni kirjavahetus sattus Morgensterni kogusse Telemanni lapselapse Georg Michael Telemanni kaudu, kes 1773. aastast tegutses Riias muusikadirektori ja linnakiriku kantorina. Väide on faktina edasi kandunud ka kaasaegsesse soliidsesse Telemanni kirjavahetuse kommenteeritud väljaandesse (Leipzig, 1972).

Arvestades Morgensterni suurt tutvusringkonda ja meeste kokkupuutevõimalusi kuni G. M. Telemanni surmani Riias 1828. aastal, oleks muidugi selline seos loogiliselt ootuspärane. Edaspidi selgub, kas ka tõene?

Teatud kahtlused ja uus nägemus Morgensterni autograafide kogu päritolu kohta tekkisid siinkõnelejal aga seoses Johann Gottfried Herderit puudutava käsikirjalise ainese uurimisel meie kogudes. Nimelt leidub vaadeldavas kollektsioonis neli Herderile adresseeritud kirja, saatjateks filosoof Kant ja kirjanikud Johann Wilhelm Gleim ning Christian Felix Weiße, samuti kaks Herderi omakäelist sedelikest, saadetud oma ametivennale, Riia ülempastorile Immanuel Justus v. Essenile [2, Ep. phil. III, I. 177, 178, 199–200; 8, I. 6–7, 36–37, 38–39]. Kogu see Herderi kirjavahetus on pärit tema lühikesest Riia perioodist 1764–1769. Oma

kirjas I. J. v. Essenile märtsist 1769 mainib Herder, et saadab talle ühtlasi ka Weiße kirja, teised olevat veel korrastamata, samuti selgitab ta Essenile mõningaid nimesid [2, Ep. phil. III, l. 177]. Nii see kui teinegi Herderi omakäeline sedelike näitavad adressaati ülempastor v. Essenit autograafide kogujana, keda Herdergi väärtuslike kirjatükkidega varustas. Siit järgneb aga loogiline küsimus, miks asuvad need kirjad Morgensterni kollektsioonis, mitte aga I. J. v. Esseni enda autograafide kogus, mis on samuti Tartu Ülikooli Raamatukogu valduses — 12 kvart- ja foolioköidet ning lisaks üks vihikuke kirjadega Taani ja Rootsi võimukandjatelt ja teistelt 16.–18. sajandi alguse õpetatud meestelt [12]. Näitena on alati uhkusega nimetatud reformaatorite-humanistide Lutheri, Melanchthoni, Baumgarteni jt. kirju.

Püstitades eeltoodud faktidele toetudes hüpoteesi, et v. Esseni kollektsioon võis algselt olla hoopis ulatuslikum ja et üks osa sellest võis sattuda Morgensterni valdusse, tuli muidugi üle kontrollida v. Esseni kogu Tartusse jõudmise dokumendid. 1806. aasta raamatukogu aruanne loetlebki saadud kingituste seas ka I. J. v. Esseni väärtuslikku autograafide kollektsiooni, kuid juba teada mahus — 12 köidet ja 1 vihik, mis saadi kollektsionääri pojalt, Riia raehärralt Andreas Immanuel v. Essenilt [11, l. 5]. Samad andmed esitas Morgenstern ka ülikooli 1807. a. loengukavade ees avaldatud kogu esimeses, kõige väärtuslikumaks peetud kirjakoite publikatsioonis. Morgensterni päevikud "Meine Beschäftigungen" olid selles küsimuses napolisõnalised. Vaid kord mainib Morgenstern, et ta 1806. a. sügisel loeb kirju kirjakogust, mis raehärra v. Essen tema palvel oli loovutanud [4, l. 236].

Selgust võis tuua vaid mõne juhusliku kirjapaneku leidmine, vahetud reisimärkmed või -kalendrid 1806. aastast. Ja seal see oligi — otsijat saatnud arhivaariõnn — mustand reisikirjeldusest "Lebenstage, oder die Rückreise von Zierau 1806" [5]. Reisikiri oli valminud kavatsusega saata see kingituseks reisil külastatud sõbratarile Jeanette v. Mannteuffelile, seetõttu on tegemist elava ilukirjanduslikus laadis kirja-panekuga. Ümberkirjutuse ongi Morgenstern ära saatnud, väljendades lootust, et see ei saa lugemiseks võõrastele silmadele [6, l. 115]. Nüüd on siis ettekandja ajaloolist tõde otsides seda soovi rikkunud. Reisi lõpu kirjelduses on leheküljed Morgensterni paaripäevasest peatusest Riias, kus asjaolude tahtel hakkab 23. augustil / 4. septembril planeeritu viltu kiskuma ja päev läheb isevoolu teed [5, l. 29–30]. Morgenstern kohtab tänaval juhuslikult vana tuttavat, raehärra v. Essenit, kes kutsub Tartu professori enda juurde lõunale. Seal mainib raehärra, et temagi omab teatud kirjanduslikku kallisvara — haruldasi kirju. Vaoshoitud kirjeldus, kuidas imestava Morgensterni ette tuuakse üha uusi ja uusi kirjakoiteid, lubab siiski aimata Morgensterni käte värinat ja silmade sära seda haruldast kirjavara enda ees nähes. Lõpuks on ta ees laual 20 [!] folianti ja kvarti, mis on kõikjalt majast, ka pööningult ja osalt hiirte närituina kokku otsitud. "Kõik originaalkirjad, üle kolme tuhande kirjatüki viimase kolme sajandi õpetlastelt — Melanchthonilt ja teistelt reformaatoritelt, üldse paljudelt teoloogidelt, aga ka kõikide teiste alade teadlastelt, mitmed Leibnizilt, üks Voltaire'lt. Üldse 18. sajandi viimasest poolest mõned väga väärt nimesid: Liscov, Rabener, Gellert, Weiße, Sulzer, Winckelmann, Geßner, Kästner, Wieland, helikunstnikest Graun, Bach jne., samuti prantslased, hollandlased, itaallased jne. Originaalkirju ka Taani ja Rootsi kuningatelt, üks Hispaania kuningalt Philipp IV" [5, lk. 30]. Nii loetleb Morgenstern ridamisi suuri nimesid, kelle kirju ta köidete esmasel sirvimisel kohe märkab. Neidsamu nimesid kuulsite eelnevalt näidetena nii v. Esseni kui nn. Morgensterni autograafide kogus esindatud kirjaautoritest.

Edasi järgnesid raehärra ja professorihärra vahel mitmetunnised läbirääkimised kirjakogu saamiseks Tartu ülikoolile. Et kogu väärtus oli hindamatu, võiski kõne alla tulla vaid selle suuremeelne kinkimine, millega ka kauplemine lõppes. Võiduka kokkuvõttena loeme, et

Morgenstern oli oma hääle kähedaks rääkinud, mõjutades head meest põhiliselt au poole pealt. "Kas ma pole kaval?" ei jõua Morgenstern end isegi ära imetleda [5, lk. 30].

Morgenstern sõitis Tartusse, kaasas raamatukogu jaoks kohvritäis haruldasi kirjakohteid, kõik, mis talle raehärra majas välja toodi. Ehk peitub siin ka põhjus, miks puudub kollektsioonist "Epistolae theologorum" II köide — see võis majas kirjavara kokkuotsimisel ka lihtsalt leidmata jääda.

Ametlikult teatas Morgenstern, nagu eespool öeldud, 12 köite ja 1 vihiku saamisest — see ongi ülikooli raamatukogus olemas kui I. J. v. Esseni kogu. Morgensterni kätte jäid aga 9 köidet, mis on meil seni teada kui Morgensterni autograafide kogu. Tegemist on ühtekokku 22 ühikuga. Meenutagem, et kogu väljakauplemise kirjelduses nimetab Morgenstern laual lebamast 20 köidet, mis on ka kõige lähedasem arv tegelikkusele. Näib, et kingitus anti ja saadi sellise ähmi ja õhinaga, et kumbki pool ei fikseerinud isegi köidete täpset arvu.

Septembri lõpus 1806 saatis Morgenstern A. I. v. Essenile kirja. Selle väljaminek on Morgensterni korrespondentsiraamatus registreeritud, selle sisu aga teadmata [6, l. 111v]. Ametliku käigu andis Morgenstern Riias toodud kirjavaralet alles mitu kuud hiljem, vahepealne aeg kulus koguga tutvumisele, kas ka kogu selekteerimisele? Alles 13. detsembril tutvustas Morgenstern saadud kingitust ülikooli nõukogus — 12 + 1 ühikut ja ei sõnagi ülejäänust — ning pani ette saata kinkijale tänukiri Riia rae kaudu, et see oleks eriti mõjus [10, l. 21–21v; 14, l. 124–124v]. Rektor Meyeri kiri läks teele 17. detsembril 1806. a. [13, lk. 265–266]. Raehärra v. Essen, kes teadis Morgensterni selle tänukirja taga olevat ning kellele peale tänu muud polnudki saada, kirjutas Morgensternile kohe 26. detsembril, et oli lootuse tänuilikkuselegi juba kaotanud ning mõtles kaebused Jupiteri ja jumalate suurkõnitsiumi ette tuua. Nüüd oli ta rahul, pannes Morgensternile vaid südamele, et ta tema lemmikute eest edaspidigi hoolitseks. Ta oli lahkunud neist vastumeelselt ja nende väärtustki tunnetas ta õieti alles siis, kui kirju enam ei omanud. Ka soovis ta kalli kingituse väärikat publitseerimist ning palus hoolitseda kinkija eest, et ta nimi kõrgel taevas kirjas oleks, autasud kingiks ta niikuinii ära [7, l. 56–57].

Oleks ilmselt ebaeetiline kaks sajandit hiljem süüdistada Morgensterni ligi poole pastor v. Esseni autograafide kogu ülelöömises. Võis ehk olla meeste vahel kokkuleppeid ja tingimusi, mida arhiivipeidikud pole seni veel välja andnud, kuigi need võivad jääda saladuseks. Igal juhul ei tundnud kollektsiooni endine omanik end selle loovutamise järel tüsastuna, mida tõendavad tema jätkuvalt sõbralikud suhted Tartu ülikooli raamatukogu direktori prof. Karl Morgensterniga. Juba järgmisel Riia reisiril on Morgenstern taas raehärrat külastamas [4, l. 260].

On oluline, et kuigi kahes osas, on v. Esseni autograafide kogu siiski tervikuna jõudnud ülikooli raamatukogusse ja aastaid selgusetu nüüdseks selginenud. Pealkirjas esitatud küsimusele võime seega vastata nii "jah" kui "ei". Morgensterni pärandis leiduva autograafide kollektsiooni osas võib nüüd siiski väita, et K. Morgenstern ei olnud selle kogu looja.

Mis puutub Riia ülempastor Immanuel Justus v. Essenisse (1719–1780), siis on kogunenud üsna tõeseid märkmeid, mis lubavad teda pidada tubliks autograafide kogujaks ja mis avavad ka mõningaid abilisi ja vahendajaid nagu eelpool juba nimetatud Johann Gottfried Herder ja suure tõenäosusega ka Michael Georg Telemann. I. J. v. Essen on aga juba hoopis teine mees ja see saab olema hoopis teine jutt, kui on võimalust selle teemaga edasi tegelda. Südamel on aga praegu see, et kui Morgensterni käes olnud v. Esseni kogu osa on meil kirjades

kataloogis juba käesoleva sajandi kahekümnendail aastail avatud ja kirjad ise on konservaatorete käe all olnuna väga heas seisundis, siis selle kogu teine, vanem osa on osalt senini veel üksikasjadeni kataloogimata ja ka nende kirjade paber üpris halvas seisundis.

Kokkuvõtteks võiks parafraseerida tuntud sententsi — *habent sua fata litterae*.

Käsikirjalised allikad

TÜ Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond:

1. Mrg. CCCLIV. Epistolae autographae theologorum celeberrimorum. T. I, III, IV.
2. Mrg. CCCLIVa. Epistolae autographae philosophorum celeberrimorum. T. I–V.
3. Mrg. CCCLIVb. Epistolae autographae eruditorum celeberrimorum.
4. Mrg. DXCI. K. Morgenstern. Meine Beschäftigungen 1805–1810. Bd. 8.
5. Mrg. CCCLXIV (Inv.nr. 325). K. Morgenstern. Lebenstage, oder die Rückreise von Zierau. 1806.
6. Mrg. DCVII. Correspondenz 1805–1808. Bd. III.
7. Mrg. CCCXLII. Briefe von Gelehrten an K. Morgenstern. Bd. III.
8. Mrg. CCLXXXI. Briefe deutschen Dichter und Prosaiker 1740–1771.
9. Mrg. CCLXXXII. Ungedruckte Briefe deutscher Dichter und Gelehrten aus den J. 1740–1771, gesammelt von M.
10. F. 4, nim. 1, s. 54. Summarische Berichte der Universitätsbibliothek 1804–1808.
11. F. 4, nim. 1, s. 9. Missive für die Jahre 1807–1810.
12. F. 2, Essen, Immanuel Justus v. = Mscr. 24, 42–43, 45–53.

Eesti Ajalooarhiiv:

13. F. 402, nim. 4, s. 192. Missiv.
14. F. 402, nim. 12, s. 10. Generalprotokolle.

VARATRÜKISED KARL MORGENSTERNI ERAKOGUS

Kiira Schmidt

Testamendiga 9. juunist 1851 pärandas Karl Morgenstern oma rikkaliku, möödunud sajandi esimese poole suurima eraraamatukogu Tartu linnas sinsele ülikoolile. Morgensterni soov oli, et kogu paigutataks eraldi ülemisse lugemissaali vaatega Toomemäel asuvale, varem Morgensternile kuulunud maa-alale, mille ta oli kinkinud ülikoolile. 1853. aastal andis Morgensterni lesk raamatukogu koos selle juurde kuuluva, Morgensterni poolt koostatud käsikirjalise süstemaatilise kataloogiga Tartu ülikoolile. Morgensterni kauaaegne kolleeg, raamatukogu sekretär Emil Anders (1806–1887) valmistas Morgensterni raamatukogust ette trükikataloogi, mille 200 eksemplari lesk Minna Morgenstern 23. jaanuaril 1869 Tartu ülikoolile üle andis. Dokumentide järgi sisaldas raamatukogu üleandmise momendil **11 621** köidet. 1950. a. alustati kogu ümberinventeerimist. Aja jooksul on sinna raamatuid juurde liidetud. Praegu on kogus **11 825** köidet.

K. Morgensterni raamatukogu on viimasel 25-l aastal uuritud ja tutvustatud õige mitmel korral ja mitmest aspektist. 1970. a., tema 200-nda sünnipäeva eel valmis seitsmest inimesest koosneva grupi (E. Hansson, V. Jürken-Klement, K. Noodla, M. Vahing-Berg, T. Šahhovskaja, K. Schmidt, E. Valk- Falk) konverentsiettekanne „K. Morgensterni isiklik raamatukogu“. Tekst on avaldatud ülikooli toimetiste sarjas teadusliku raamatukogu tööde III vihikus (Tartu, 1970). E. Hanssonilt on ilmunud artikkel „Tartu teadlaste teosed professor Karl Morgensterni raamatukogus“ (TRÜ Toim. Vihik 457. Tartu, 1979). 1992. a. septembris toimus Wolfenbüttelis raamatukogude ajaloo alane seminar teemal „18. sajandi eraraamatukogud“, kus esinesin ülevaatega K. Morgensterni raamatukogust. Ettekanne on avaldatud ajakirjas „Bibliothek. Forschung und Praxis“ (1994, nr. 3).

Käesoleva ülevaate eesmärk on tutvustada K. Morgensterni raamatukogus leiduvaid haruldasi raamatuid. Kui vaadelda Morgensterni raamatukogu rariteetsuse järgi (15. ja 16. saj. raamatud, ajalooliselt, poliitiliselt ja vaimukultuuri seisukohalt haruldased teosed, vähesäilinud unikaalsed trükised, vähem kui 50 eksemplaris trükitud raamatud, teadus- ja kirjandusklassika esitrükkid, kunstiliselt ja köitetechniliselt kõrgetasemelised teosed, nimekatele isikutele kuulunud teosed, kogu omaniku seisukohalt haruldased raamatud jne.), siis võib tervet Morgensterni raamatukogu pidada unikaalseks ja rariteetseks.

K. Morgensterni raamatukogu sisaldab peamiselt 18. saj. ja 19. saj. esimese poole raamatuid. Varatrükistest leidub kogus ligikaudu 350 17. saj. ja 96 16. saj. raamatut, mis moodustavad kogust ligikaudu 5%. Kuulsate trükikalite teoseid leidub Elzevier'ide (18 nim.), Plantinide (12 nim.), Frobeni, Oporini jt. trükikodadest.

Vanimad raamatud Morgensterni kogus on postinkunaablid e. paleotüübid (ilmunud aastani 1550). Neid on kogus 13. Vanim ja haruldasem neist on **Thomas Moruse** „Utopia“ esitrükk aastast 1516, mida teadaolevatel andmetel on maailmas säilinud alla 10 eksemplari. Pole teada, mil viisil Morgenstern on selle teose saanud, kuna seal puudub tavaliselt Morgensterni raamatutes esinev omandamise aasta ja ostmise koht. Ka puuduvad raamatus andmed eelmiste omanike kohta, kuid raamatus leidub rohkesti ääremärkusi, mis, otsustades kirjaviisi järgi, kuuluvad 16. sajandisse. Morgensterni kogus leidub ka teise tuntud utopisti **Tommaso Campanella** (1568-1639) teose „Civitas Solis poetica“ („Päikeselinn“) 1643. a. trükk, ilmunud Utrechti (esitrükk avaldati aastal 1623, kirjutatud on teos 1602. a.).

K. Morgensterni humanitaarne haridus ja teaduslikud huvid määrasid tema raamatukogu temaatika: esikohal on kreeka ja ladina klassikute teosed ja nende käsitlused, kreeka ja ladina keele grammatikad, teosed filosoofiast, klassikalisest muinasteadusest ning kunsti valdkonnast.

Eriline koht on siin **Platoni** töödel ja nende käsitlustel, oli ju Morgensterni 1794. a. kaitstud doktoritöö Platoni „Riigi“ kohta toonud talle laialdase tunnustuse. Teaduslik huvi Platoni vastu püsis ka hilisematel aastatel — Morgensternil oli nimelt plaanis avaldada oma kommentaaridega Platoni „Riigi“ kreekakeelne väljaanne. Üldse sisaldab Morgensterni kogu 321 Platoni tööd ja nende käsitlust. See arv ületab ülikooli raamatukogu üldfondis arvel oleva *Platoniana* (246 nim.) 75 nimetusega. Vanimad Platoni tööd Morgensterni kogus pärinevad aastatest 1534 ja 1548 (Morgensterni poolt ostetud 1797. ja 1834. a.).

Antiikautoritest on rohkearvuliselt (227 nim.) esindatud ka **Cicero**. Vanimad väljaanded pärinevad aastatest 1536 ja 1550. Morgenstern ise avaldas 1796. a. Cicero esimese kõne Catilina vastu uues, parandatud tõlkes koos kriitiliste märkuste ja selgitava kommentaariga. 1793. a. omandas Morgenstern filoloogi ja kirjaniku Betuleiuse (tegelikult Sixtus von Bircken)

kommentaari Cicero teosele „De natura deorum” (Basel, 1550). Nagu nähtub maarjaspark-köitest ja sellele pressitud supereksliibrisest, on raamat kunagi kuulunud Baieri pfaltskrahvile Ludwigile ja tema abikaasale Elisabethile.

Kuulsa hollandi humanisti **Rotterdami Erasmus** (1466–1536) teostest Morgensterni kogus on vanim „Epistola consolatoria in adversis” (ilmunud autori eluajal Frobeni trükikojas Baselis 1528. a.). Leidub ka Erasmus üks põhitööd „De duplici copia verborum ac rerum...” (Leipzig, 1547; esitrükk Pariisis 1512). 17. saj. väljaannetest on kogus tema „Apophtegmatum” (Leipzig, 1603; esitrükk Baselis 1531). Itaalia humanist **Laurentius Valla** (Lorenzo della Valle) (1407–1457) kirjutas 1435–1444 teose „De linguae Latinae elegantia libri sex”, milles võitles klassikalise ladina keele uuendamise eest. Teos ilmus alles pärast autori surma 1471. a. Morgensterni kogus leidub selle teose 1545. a. väljaanne, mille Morgenstern omandas 1792. a.

Saksa 16. saj. humanisti ja kooliõpikute autori **Michael Neanderi** (Neumann) töid peeti juba 18. sajandil väga haruldasteks. Morgensterni kogus leidub mitu tema Pythagorase, Pindarose ja Euripidese käsitlust (ilmunud 16. sajandil).

Morgenstern kavatses tõlkida saksa keelde terve rea inglise filosoofide töid. Seepärast kohtame tema kogus mitmeid 17. sajandi väljaandeid **Francis Baconi** (1561–1626) ja **Thomas Hobbesi** (1588–1679) töödest. Viimase tähtsaimast teosest „Filosoofia alused” leidub kogus III osa „Elementa philosophica de cive”, mis ilmus esmaväljaandena 1642. a. Morgensterni kogus olev 1646. a. Pariisi väljaanne on huvitav selle poolest, et on varem (1718) kuulunud tuntud saksa luuletaja F. Gottlieb **Klopstocki** isale. Muide, Klopstock oli üks neid saksa autoreid, kes Morgensterni väga huvitasid. Tema loeng Klopstocki kohta ilmus Tartu ülikooli nõukogu korraldusel 1807. a.

Kuulsate filosoofide töödest võiks esile tõsta veel nn. *Liber prohibitorum* e. keelatud raamatute hulka kuuluvat **B. Spinoza** (1632–1677) teost „Opera posthuma...” (s. I., 1677). Teos avaldati pärast Spinoza surma tema sõprade poolt ning keelustati juba järgmisel aastal. Raamatul puudub ilmumiskoht ning autori nimi on antud vaid initsiaalidena. Teos kujutab endast Spinoza epohhiloovate filosoofiliste vaadete kokkuvõtet.

Varasemast ilukirjandusest on eelkõige esindatud itaalia autorid: **Dante** „Jumalikust komöödiast”, mille esitrükk ilmus 1472. a., on kogus Veneetsia 1629. a. väljaanne. Näitena võiks tuua veel **Petrarca** „Poeemid” (Veneetsia, 1541) ja kaks **Boccaccio** „Dekameroni” väljaannet, ilmunud Veneetsias 1590. ja 1582. a. Viimase neist on Morgensternile kinkinud Tartu ülikooli professor Adam Christian Gaspari 1808. a. Teosed on originaalkeeles.

Morgensterni üheks huvi- ja tööalaks oli kunstiajalugu, ligi 40 artiklit kuulub tal sellesse valdkonda. Juba varases eas tärganud huvist kunsti vastu annab tunnistust asjaolu, et juba 12-aastasena (1782. a.) on ta oma kogusse saanud 17. sajandi vasegraveerija ja ofortisti **Abraham Bosse** (1611–1678) teose „Kunstabüchlein von der Radier- und Aetzkunst” (Nürnberg, 1652).

Itaalia maalikunstnik, arhitekt ja kunstiteadlane **Giorgio Vasari** (1511–1574) sai põhiliselt tuntuks oma koguteose „Silmapaistvaimate maalikunstnike, skulptorite ja arhitektide elu” kaudu, mille esitrükk ilmus 1550. a. Morgensterni kogus on selle teose teine, täiendatud väljaanne, ilmunud 1568. a. Firenzes. Itaalia kunstiteoreetik ja maalija **Giovanni Paolo Lomazzo** (1538–1600) alustas oma kunstiteoreetiliste tööde kirjutamist pärast pimedaks jäämist 1571. a. Morgensterni kogus leidub tema „Trattato dell' arte della pittura scultura e

architettura" esitrükk 1585. aastast. Mõlemad eelpoolnimetatud raamatud omandas Morgenstern 1802. aastal. **Albrecht Dürerilt** (1471–1528) on Morgensterni kogus foolioköide tema „Operast..." (Arnheim, 1604). Dürer andis selle teose esmakordselt välja 1525. a. ning teistkordselt veidi enne oma surma 1528. a. Ka kõne all olev ja Janseni poolt välja antud kordustrükk on illustreeritud Düreri enda joonistuste ja puulõigetega.

Morgenstern oli majanduslikult küllaltki hästi kindlustatud, mistõttu tal oli võimalus juba varases nooruses oksjonitelt kalleid vanu foliante muretseda. Nii ostis ta Magdeburgi toomkooli päevil 21 raamatut, sealhulgas 5 postinkunaablit. Üliõpilasena ja noore õppejõuna Halle perioodil (1792–1797) omandas ta 12 haruldast 16. saj. raamatut. Morgensterni eruditsioon ja mitme võõrkeele oskus võimaldasid tal teoseid lugeda nende originaalkeeles. Harulduste hankimine polnud tal pelgalt kogumiskirest ajendatud huvi. Kõik muretsetud raamatud olid suuremal või väiksemal määral seotud tema teadusliku tegevuse ja huvialadega.

KARL MORGENSTERNI TEADUSPLAANID JA TEGELIKKUS

Tatjana Šahhovskaja

Noor, karjääri alustav lootustandev õpetlane, kes oli ajakirjades juba jõudnud publitseerida küllaltki suure koguse teadusartikleid ja avaldanud koguni mõned raamatud, koostas 1797. a. mitmeleheküljelise teksti pealkirjaga „Plan zu künftigen Werken von mir — K. M." („Minu, Karl Morgensterni tulevikus kirjutatavad teosed").

Need 7 lehekülge (säilik nr. DLXIII) on aluseks minu ettekandele ja on huvitavad eelkõige seetõttu, et siin on fikseeritud Morgensterni tõsiselt mõeldud teadustöö plaan paljudeks aastateks. Seejuures Morgenstern mitte ainult ei visandanud oma teadusuuringute suundi ja temaatikat, vaid kirjutas kavandatavate teoste detailsed plaanid, kujutas selgesti ette, millise väliskuju peab saama tema teos, tihti määras ära isegi tulevase raamatu formaadi (sõltub sellest ju suuresti raamatu välimus), esitas nõudmised trükile: *correct gedruckt* — korrektne trükk, *mit möglichsten Raumerspass* — trükkida võimalikult ruumikokkuhoiuga. Planeeritud elegantse väljaande, Horatiuse „Tööde ja kirjade" puhul kirjeldas ta üksikasjalikult veel mitte ilmavalgust näinud raamatu tiitligravüüri — vasegravüür inglise maneeris: Horatiuse büst postamendil, kolm poolkaetud graatsiat põimivad selle ümber lillevanikuid.

Selle plaani põhjal selgub, et Morgenstern kavatses välja anda 46 tööd filoloogia ja filosoofia alal: oma uurimusi, uusi antiikautorite kommenteeritud väljaandeid ja tõlkeid, hilisemate filosoofide ja poetide kommenteeritud väljaandeid ja tõlkeid (eelistatult inglasi: Francis Bacon, David Hume, Alexander Pope), kirjeldusi nimekate isikute elust.

Esimeses järjekorras kavatses Morgenstern jätkata oma uurimistöid Platonist, kes mõtleja ja humanistina jäi kuni elu lõpuni Morgensternile eeskujuks. (Tuletan teile meelde, et 1794. a. kaitses ta hiilgavalt doktoridissertatsiooni Platonist.) Morgensterni edasised plaanid olid grandioossed. Ta kavatses avaldada „Republica" 2-köitelise kreeka keelse väljaande oma kommentaaridega, kolm köidet pealkirjaga „Sissejuhatus Platoni teoste uurimisse" („Einleitung in das Studium der Schriften Platons") koos detailse Platoni biograafiaga, katkenditega „Dialogidest", mis pidid olema varustatud Morgensterni filoloogiliste,

filosoofiliste ja esteetikaalaste kommentaaridega ning kreeka-saksa sõnastikuga Platoni teoste juurde. Peale selle kavatses Morgenstern välja anda kommenteeritud tõlke 1760. a. Edinburgis trükitud ingliskeelsest Platoni eluloost "Remark of the Life and Writing of Plato". Kogu sellest mahukast Morgensterni *Platonianast* ilmus trükkis ainult viimane ja peale selle veel mõned lühemad käsitlused perioodilistes väljaannetes. Uurimistöökäigus kogus ta aga Platoni kohta ulatusliku materjali — enam kui 50 s. käsikirju ja märkmetega raamatuid.

Teine antiikautor, kelle vastu Morgenstern tundis pidevat huvi, oli Cicero.

1796. a. andis Morgenstern välja „Cicero esimese kõne Catilina vastu“ parandatud teksti ja uue tõlke koos oma märkuste ja kommentaaridega, 1804. a. — „Cicero neljanda kõne Catilina vastu“. Kuid ülejäänud viis Cicero tekstide kommenteeritud väljaannet jäid vaid kavatsusteks.

Tähelepanuväärne on asjaolu, et Morgensterni teadusalane tegevus kandis juba üsna algusest peale kultuurvalgustuslikku suunitlust. Noor, 25-aastane õpetlane kavatses avaldada elegantse väikeseformaadilise (*duodecim*formaadis) „Käsiraamatu noorte inimeste maitse arendamiseks“. Elu jooksul pöördus ta selle mõtte juurde mitu korda tagasi, kuid plaan jäi kahjuks teostamata.

Minu poolt kommenteeritavate Morgensterni teadusplaanide esimene lehekülj kujutab enesest selle tulevikus ilmuva teose tiitellehte. Lubage mul esitada see täielikuna eestikeelses tõlkes: „Quintilianuse mõtted lugemisest ja kreeka ning rooma klassikute iseloomustus ladina originaalis koos selgitavate kommentaaridega ja lisaga, mis sisaldab põhjaliku kirjelduse nimetatud kirjanikest ja nende tähtsamatest teostest, aga ka mõningaid võrdlusi uuemate ja vanemate poetide vahel. Käsiraamat noorte inimeste maitse arendamiseks. 1795“. Siin näeme Morgensternile iseloomulikku haarde ulatust, mitmekülgust, mitmeplaaniisust. Raamat ei ilmunud 1795. a., kuid Morgenstern ei loobunud selle väljaandmise mõttest ja kandis ta oma tulevaste teoste nimestikku nr. 9-ndana. Tegelikult pöördus Morgenstern Quintilianuse juurde alles 1803. a., kuid nüüd see raamat ei olnud enam elegantne väikeseformaadiline väljaanne noorte inimeste maitse arendamiseks, vaid spetsialistidele mõeldud akadeemiline käsitlus.

Juba üliõpilasaastail mõistis Morgenstern tihedat seost klassikalise filoloogia ja filosoofia vahel. Seepärast oli tema filoloogiline studium vahetult seotud tõsisete uuringutega filosoofias. Saanud professoriks Halles, luges Morgenstern mitte ainult kursust antiikautoritest, vaid ka filosoofia ajalugu antiikajast kaasajani. Tema loengutel oli alati edu ja neile kogunes kuni 200 kuulajat.

Morgensterni käsikirjalise pärandi hulgas säilitatakse 4 köidet puhtakirjutatud loengutekste (ligi 1000 lk.), mida ta kavatses välja anda lisamaterjalina oma loengutele pealkirjaga „Filosoofia ajaloo õpik“ (CCLI). See raamat, nagu enamik varasema perioodi plaanidest, ei ilmunud trükist.

Juba üliõpilasaastatel alustas Morgenstern materjali kogumist moraalifilosoofia kohta, aga 1790-ndate aastate lõpuks küpses juba täpne plaan monumentaalsest tööst.

Morgensterni plaanis on kirjas 2–3-köitelisena mõeldud uurimus "Geist und Geschichte der Moral- philosophie der Alten" ("Muinasaja moraalifilosoofia vaim ja ajalugu"), mis pidi käsitlema mõtlejaid Pythagorasest Simpliciuseni.

Uurimuse kondikava on Morgenstern kirja pannud järgmiselt:

1. Poliitilise ajaloo momendid, mis avaldasid peamist mõju moraaliõpetusele ja kõlblusele.
2. Kommete ajalugu erinevatel aegadel.
3. Lühike ajalooline ülevaade antiikfilosoofide-moralistide elust selles osas, kuivõrd see mõjutas nende moraalialast õpetust ja tööd.
4. Katkendeid parimatest töödest.
5. Erinevate perioodide üldine moraalifilosoofia ajalugu.

Lõpus: Paralleelid kristliku moraali ning kreeka ja rooma filosoofide moraali vahel.

Nimetatud teema huvitas Morgensterni kogu elu jooksul ja materjali selle jaoks korjas ta, kuigi episoodiliselt ja ebaregulaarselt, 50 aasta jooksul. Kuid ka see Morgensterni grandioosne plaan ei teostunud.

Selline oli noore õpetlase laialdane teadusplaan, millest suuremat ja tähtsamat osa, nagu teil oli võimalus veenduda, ei rakendatud ellu.

Loomulikult tekib küsimus, kas Morgensterni varastel plaanidel oli mingi reaalne alus või olid need vaid iseteadliku nooruki ambitsioonid. Arvestades aga tema teadmisi, eruditsiooni, tohutut töövõimet, võib julgelt kinnitada, et Morgenstern oleks võinud täielikult selle programmi, mille ta visandas 1797. a. Halles, ellu viia. See oli konkreetne ja täpne, hästi läbimõeldud plaan. Kuid elu tegi oma korrektiivid. 1802. a. kutsuti Morgenstern Tartusse, tema tegevus taasavatud ülikoolis erines põhjalikult tööst Halles ja Danzigis. Morgensterni ette kerkisid uued ülesanded, ta pidi tegelema mitmesuguste administratiivsete ülesannetega, rõhk teadustööl kandus nüüd praktilisele tegevusele. Ometi jätkas Morgenstern tegevust professorina ja õpetlasena, jätkuvalt andis välja teadustöid, kirjutas retsensioone, esitas ja publitseeris akadeemilisi kõnesid.

Tema noorusea plaanid jäid küll teostamata, kuid vaadakes, mis jääb õpetlasena plusspoolele.

50-aastase teadus- ja pedagoogitegevuse jooksul avaldas Morgenstern 35 eraldi raamatut ja brošüüri, rohkem kui 200 artiklit, retsensiooni, kommentaari paljudes nimekates Saksamaa ja Baltikumi filoloogilistes ja filosoofilistes perioodikaväljaannetes.

Juba noore Morgensterni dissertatsioon, mis osutus esimeseks uueaegseks Platoni kommentaariks, tegi talle nime filoloogiamailmas. Väga kõrgelt hindab Morgensterni uurimust Lausanne'i ülikooli professor, Platoni spetsialist Ada Neschke, kes peab Morgensterni teenimatult unustatuks.

Morgensterni uurimus Vellejus Paterculluse kohta (rooma ajaloolane I saj.) 1798. a. võeti hästi vastu ja trükiti hiljem veel kahel korral — 1800 ja 1830.

Tema töö „De Satire arque Epistolae Horatianae discrimine” paistab silma teadusliku täpsuse ja peene vaatlusoskusega.

Eespool nimetatud Cicero kõnede väljaanded tõendavad teadlase erandlikku töövõimet.

Ainuüksi siin loetletud tööd võimaldavad Morgensternil hõivata väärikas koht õpetlaste-filoloogide seas.

Kuid Morgensterni ennast hakkas aja kuludes üha vähem huvitama edu filoloogi-teadlasena. Filoloogiat hindas ta siis vaid kui lähtepunkti oma peamisele eesmärgile — istutada noorde

põlvkonda ilusa, hea, kõlbelisuse seemneid ja mitte ainult antiiginäidete põhjal, vaid ka oma ajastu parimate esindajate elu ja loomingu eeskujul.

Sellepärast Morgensterni kõned ja ettekanded, mis tal tuli pidada akadeemilistel kogunemistel kõnekunsti professorina, ei olnud talle igav kohustus, vaid soovitud võimalus näidata suurte kaasaegsete ja möödunud sajandite ajaloo- ja kultuuritegelaste elulugudest võetud näidete varal inimese kõlbelist teed. Kaldumata kõrvale biograafilisest ja ajaloolisest tõesest, tunnustades inimlikke nõrkusi ja vigu, juhtis Morgenstern tähelepanu oma kangelaste karakterite õilsatele külgedele, isiksuseks kujunemisele, hingelistele otsingutele. Oraatorina väärts ta suure tunnustuse ja tema tähelepanuväärsemad kõned ja ettekanded anti välja eri raamatutena (Winckelmann 1805, Klopstock 1807, 1814, Johann Müller 1808, Goethe 1833, Jäsche 1843). Tuleb märkida, et Morgenstern kavatses need välja anda ka kogumikuna.

Morgensterni biograafiliste esseede seeriat ei saa hinnata klassikalise biograafia prisma läbi, kuid kulturoloogia seisukohalt pakuvad nad kahtlemata huvi.

Üks Morgensterni huvialadest oli veel kunst. Ta on kirjutanud ligi 40 artiklit kunstipärandi kohta (Raffaelli, Correggio maalid), kaasaja kunsti valgustavaid kirjutisi ja kunstiraamatute retsensioone. Morgensterni kunstialastest publikatsioonidest võiks nimetada 1803. a. Tartu ülikooli üliõpilastele auhindade väljaandmisel peetud aktusekõnet J. J. Winckelmannist. See kõne anti välja Leipzigin 1803. a., uuesti trükiti F. J. Seberi kogumikus „Sammlung von Musterschriften deutschen Prosaiker“ ("Saksa prosaistide mustertöid", Köln, 1809).

Meenutama peaks ka Morgensterni käsitlust Raffael Santi „Kristuse muutumisest“, mis anti välja eraldi raamatuna 1822. a. Morgensterni kunstikriitiliste kirjutiste kohta on sõna võtnud kunstiteaduste kandidaat Tiina Nurk, ka täna kuulete veel mitut ettekannet Morgensterni kunstihuvidest. Seepärast pole minul põhjust üksikasjalikumalt seda teemat refereerida. Tsiteerin vaid T. Nurga resümeeerivaid sõnu, millega ta on lõpetanud oma artikli: „Teda võib pidada ... esimeseks, kes kirjasõnas hakkas Baltikumis avaldama mõtteid kunstist ja seeläbi kunsti populariseerima.“

Ja lõpuks veel mõni sõna Morgensterni „Reisikirjeldustest“.

Lõpuks, 1808. a. teostas Morgenstern kauaoodatud pooleaastase reisi Itaaliasse. Tee viis läbi Saksamaa, Prantsusmaa, Šveitsi. Ja kõikjal käis ta muuseumides, külastas vanu tuttavaid, sõlmis uusi tutvusi. Reis pakkus tohutul hulgal kunstielamusi ja teadmisi, mida Morgenstern tahtis küllaga jagada ka teistele. Ta kavatses välja anda eraldi köidetena „Reisi Itaaliasse“, „Reisi Prantsusmaale“ ja „Reisi Šveitsi“. Trükist ilmus ainult 1. köide — „Reis Itaaliasse“ (1813). See on põhjalik 706-leheküljeline teos, mis sisaldab ülevaateid loodusest, huvitavatest inimestest, kultuuriväärtustest, üksikasjalikke muuseumide ja galeriide kirjeldusi. Raamat on kirjutatud 19. sajandile omases populaarses žanris, mis võimaldab lugejal jõukohases ja kerges vormis tutvuda teiste rahvaste olme, kommete ja kultuuriga; kirjanikul on seejuures aga suur vabadus anda edasi oma mõtteid, tundeid ja elamusi.

Eelnevat kokku võttes võib teha järelduse, et tegemist on andeka teadlasega, mitme tõsise uurimuse autoriga klassikalise filoloogia alal, mis on jäädvustanud tema nime kolleegide-filoloogide hulgas. Ka on ta olnud viljakas retsenseerija, väsimatu kultuuri ja kunsti popularisaator, reisikirjeldaja ja -kirjanik.

Lisaks sellele on meie ees suurepärase õppejõud, hingestatud oraator, kauaaegne ülikooli raamatukogu juhataja, õpetajate instituudi direktor, koolikomisjoni inspektor, kunstimuuseumi rajaja ja kauaaegne direktor. Meie ees on see inimene, kelle elutöö üheks

hinnatavaimaks osaks ongi osalemine Tartu ülikooli väljakujundamisel ja arendamisel ning kelle kohta tema järglane prof. Ludwig Mercklin ütles: „Püüdes põhjalikult kirjeldada Morgensterni elu Tartu perioodi, tähendaks see kirjeldada meie ülikooli ajalugu.”

KARL MORGENSTERN OMA KAASAEGSETE MÄLESTUSTES

Kadri Tammur

Oma ettekandes püüan tuua teieni pilti, mis jäi Karl Morgensternist ja tema tegevusest kaasaegsete mällu. Mälestusteraamatutest valisin just need seigad ja kirjeldused, mis avavad Morgensterni inimesena, k.a. tema inimlikud nõrkused. Aja puudusest ja materjali rohkusest tingituna jätan kõrvale kaasaegsete hinnangud temale kui teadlasele.

Ludwig Mercklini „Carl Morgenstern” (Dorpat, 1853) teeb kokkuvõtte selle tähelepanuväärse isiksuse elutööst. Otsides allikaid ja impulsse Morgensterni püüdlustele ja veendumustele, leiab Mercklin need pärit olevat lapsepõlvest ja noorusaastatest Halles. Armastuse ja soojusega täidetud kodust sai ta kaasa kõlbelisuse ja religioossuse. Väike Karl olnud õrn, kartlik ja viisakas poiss, kes ei pidanud lugu poiste mängudest. Selle asemel lugenud ta raamatuid ja joonistanud. Magdeburgi toomkoolis õppides oli talle eeskujuks suurepärase pedagoogi Gottfried Funk oma nõuannete ja elujuhistega. Õpetaja maja oli avatud kõikidele õpilastele, kes oma hoolsusega olid selle ära teeninud. Noort Karl Morgensterni valdas tugev hirm olla mitte küllalt tark, tubli ja distsiplineeritud. Nooruki eneseotsingud ja hirm viisid teda hüpohondrilistesse meeleoludesse. Raskemeelsusest ja põhjendamatu nõudmistest enda vastu aitasid üle saada ema ja õpetaja Funk'i manitsused. Tihe kontakt, tänulikkus ja lugupidamine oma õpetajate vastu püsis surmani. Noorusajast saadab Morgensterni kirglik ja tuline igatsus suursuguse, võimsa ja kauni natuuri järele.

6-aastane Halle periood oli Morgensternile väga edukas. 18-aastaselt Halle ülikooli astudes sai temast kuulsate saksa õpetlaste juhendamisel vaimustatud antiigiaustaja. Halles elades külastas ta aktiivselt salonge, kus käis läbi kuulsustega. Sellest ajast pärineb teda terve elu saatnud vajadus otsida kontakti ja suhelda kuulsate persoonidega. Ka Morgensterni ennast kannustas himu kuulsuse järele. 24-aastasena omandas ta filosoofiadoktori kraadi ja habilitateerus privaatdotsendina *Friedrich's Universiteedi* juures. Morgensterni edukust ilmestab asjaolu, et nii noor lektor, nagu seda oli Morgenstern, kogus sageli saali enam kui 200 kuulajat. Mercklin märgib, et tänu „õilsale auahnusele” sai Morgenstern juba 27-aastaselt erakorraliseks professoriks. Tööpakkumisi tuli paljudelt kuulsatelt ülikoolidelt. Sel ajal ei olnud Morgenstern aga huvitatud kindlast eluaegsest teenistuskohast. Teda tõmbas rohkem lõunasse — Itaaliasse, unistustemaale. Eelistuse Danzigi ülikooli kasuks tegi ta tänu lubadusele saada lähitulevikus 1,5-aastane reis Itaaliasse. Kavandatud reis jäi aga sõja tõttu ära. Kui rahu sõlmiti ja unistustereis oleks võinud toimuda, tuli soodus pakkumine Tartust.

Ülikooli arhitekt professor **Johann Wilhelm Krause** mälestusteraamat "Das erste Jahrzent des ehemaligen Universität Dorpat" (Baltische Monatschrift. Bd. 53. Riga, 1902) kirjeldab esimest aastakümnet Tartu ülikoolis — akadeemilise pere kujunemist ja kohanemist Tartu oludega ning ülikooli hoonete ehitamisega seotud probleeme.

Krause väitel tundunud Morgensternile Tartu esmapilgul kuidagi kaootiline ja metsik. Hiljem hakanud see linn talle väga meeldima. Siin oli palju tööd ja talle meeldis tööd teha. Siin võis ta luua endale ihaldatud raamatukogu. Talle ei tehtud takistusi ega ettekirjutusi. Morgensterni initsiatiivil leiti raamatukogu jaoks kõige sobivamaks kohaks Toomkiriku varemed. Toomemägi kujundati linnarahva karjamaast rohkete puisteedega liigirikkaks varjuliseks pargiks. Toomkiriku varemete ärakasutamine leidis üldist heakskiitu, võimaldades kiiremini ja väiksemate kuludega ehitada ülikoolile raamatukoguhoone. Morgensterni soove ja nõudmisi arvestades valmis selle hoone interjööri omapärane kujundus. Kõrgelt hindab Krause Morgensterni teeneid kunstikogu loomisel, millest tema arvates kujunes väärtuslik gravüüride, joonistuste, maalide ja müntide kollektsioon. Reisidel ajanud Morgenstern alati ka raamatute saamisega seotud asju. Oma reisikirjeldusi avaldas ta „Dörptische Beyträge...“ des", mida hakkas välja andma ja mida lugejad suure huviga ootasid. Hiljem tähelepanu nende vastu vaibus. Morgenstern sai nende väljaandmisest kahju ja peale kolmandat köidet lakkasid need ilmumast.

Morgensterni abiellumine Wilhelmine (Minna) von Lesedowiga leiab tähelepanu ka Krause mälestusteraamatus. Ilmselt pakkus sellise koloriitse kuju, nagu seda oli Karl Morgenstern, eraelu huvi ja kõneainet laiemale üldsusele, nii et seda meenutavad paljud.

Krause kirjutab, et siamaani olid kogu Morgensterni aja täitnud muuseumid, raamatukogud, raamatukauplused, kirjandus, kunst ja reisid Peterburi. 1817. aastal toimus suur muutus — ta abiellus. Tema hing oli seda ammu igatsenud.

Töö raamatukoguga läks Morgensterni rajatud teed pidi edasi. Krause kirjutab, et viimastel aastatel Saksamaalt tulnud noored haritud inimesed ei taha tunnista professor Morgensterni nõudmisi ja püüavad tema klassikalist kuulsust alla tõmmata. Professor aga on jäänud samasuguseks, nagu ta oli, ja samasuguseks on jäänud tema programmilised kõned.

1827. aastal, kui täitis 25 aastat Morgensterni tööleasumisest Tartu ülikoolis, tõmbus ta veidi kõrvale ja otsustas teha raamatukogu huvides ühe pikema reisi, millega lootis ka oma armsale Minnale rõõmu valmistada.

Saksa diplomaadi **Theodor von Bernhardi** mälestusteraamatus "Altivländische Erinnerungen" (Reval, 1911) on kuueaastase (1812–1818) Eestis elamise perioodil kohatud inimeste seas juttu ka Karl Morgensternist. Kuna Theodor von Bernhardi oli abielus Adam Krusensterni tütreaga, siis kujunes kontakt Dorpati professoriga äia kaudu.

Samuti tundis Morgensterni Bernhardi ema Sofia Knorring, omaaegne kuulus kirjanik ja luuletaja. Abiellunud 1810. aastal Eestist pärit von Knorringiga, asus Sofia mõneks ajaks elama Aruküla mõisa. Niisiis oli Morgenstern oodatud külaline Kiltsi ja Aruküla mõisas. Bernhardi kirjutab, et tema ema poleks kunagi arvanud, et ta võiks Morgensterniga kohtumise järele igatsust tunda. Nimelt oli Morgenstern nooruspäevil Magdeburgis liikunud Sofiaga samades romantikute ringkondades, kus pealetükkivaid isikuid koheldi küllaltki tõrjuvalt. Selliste persoonide hulka arvati ka Morgenstern. Paljud, kellega ta oli suhelnud, teadsid temast rääkida kummalisi lugusid.

Morgensterni noorusajast oli teada, et ta pidas ennast Leonardo da Vinci maalitud Kristuse sarnaseks ning seltskonnas võttis ta sisse Kristuse poosi. Theodor von Bernhardi kirjeldab oma esimesest kohtumisest Morgensterniga viimase pea kallet vasakule *à la* Kristus, mis oli aastate jooksul ilmselt "sisse kasvanud".

Bernhardi leiab, et tõeliselt huvitav ja muljetekitav oli Morgensterni kõnemaneeer. Ta oli uskumatult paljusõnaline. Mitte ainult akadeemilistes kõnedes, vaid ka igapäevases elus kasutas ta keerulisi kõnekonstruktsioone. Oma kõnemaneeeri oli ta välja arendanud Cicero järele. Fraasid olid pikad, nende lõppu polnud näha. Rohked kõrvallused muutsid kõne laialivalguvaks. Sel päeval, mil Morgenstern ja Krusenstern Arukülla tulid, tekkis Bernhardil tunne, nagu viibiks ta kusagil hoopis teises maailmas.

Eriskummalised tundusid Theodor von Bernhardile peale külaskäiku loetud Morgensterni Šveitsi ja Itaalia reisi kirjeldused „Dörptische Beyträge...“ s". Kirjutatu järgi otsustades pidas ta Morgensterni reisi väga vaevaliseks, kuna viimane fikseeris iga sekundi — mida nägi, mida tegi, mida nautis. Palju tähelepanu oli pööratud reisi tehnilisele ja olmelisele küljele. Selline kirjeldamisviis tundus Bernhardile kummalisena, kuna tavaliselt võeti reisil kõiki asju suures plaanis, üldiselt. Samas tunnistab Bernhardi, et oli midagi, mis talle väga meeldis — see oli täpsus.

Õuekunstnik Karl von Kugelgeni poja **Constantin von Kugelgeni** mälestusteraamatus "Erinnerungen aus meinem Leben" (St. Petersburg, 1881) on juttu professor Morgensterni abiellumisest ja pulmadest. Karl Kugelgen ja Morgenstern olid ammusid noorpõlvesõbrad, kes külastasid sageli teineteist. Kuna Dorpati professor oli väga edev ja ikka veel poissmees, andis see küllalt põhjust, et Morgensterni ümber lõbusat õhkkonda luua. Morgenstern nägi oma noorpõlvesõpra õnnelikus abielus olevat ja tunnistas oma kadedust. Seepeale otsustas kunstnik sõbra perekonnaõnnega kokku viia, tutvustas talle (Šoti päritolu) Virumaal eduka põllupidajana tuntud Johann Voldemar Lesedowi, kelle peres kasvas mitu noort tütart. Asi edenes üle ootuste hästi ja 1817. a. jõulude ajal peeti Revalis pulmad, millest ka mälestusteraamatu autor osa võttis. Lisaks sellele, et need olid üldse esimesed pulmad, kus nooruk viibis, olid need ühed lõbusamad, mida ta oma elu jooksul nägi. Constantin Kugelgen arvab, et nii suurt perekonnaõnne nagu tema isal, Morgenstern tunda ei saanud — Morgensternil ei olnud nimelt lasteõnne.

Pastor **Teophil Kraus** kirjeldab oma mälestusteraamatus "Das Burschenleben in Dorpat" üliõpilasaastate (1812–1815) Tartut. Professor Morgensternist, kellesse kõik naised Napolist Peterburini lootusetult armunud olid, meenutab ta küllaltki irooniliselt tema kaunist Kristuse-välimust. Kuigi Morgensternil oli daamide juures hea edu, oli ta väga kaua poissmees — nagu ta ise armastanud oma seisundit põhjendada, olevat tal raske leida sobivat. Pastor Kraus märgib salvavalt, et „sobiva noore naise leidis ta, kui tema 50-aastane pea oli lõplikult kaotanud igasuguse sarnasuse 30-aastase Kristusega". Härra Kraus arvab, et nende abielu oli kaugel romantilistest intiimsuhetest. Morgenstern ise kirjeldab oma päevaraamatus kohtumist pr. Minnaga äärmiselt soojade sõnadega. Ta tänab taevast, kes saatis sellise puhta hinge ja südamega olendi tema eluõhtut soojendama. Esimest muljet kirjeldab professor väga romantiliselt: 18. juuli 1817. Minna mängib tähistäeva all klaveril Beethoveni sonaati. Ma olen ülendatud! (Ich bin hochgestimmt!) Ka proua Morgenstern ise meenutas vanaduses oma 35 aastat kestnud abielu kui väga õnnelikku.

Tartu ülikooli raamatukogu bibliotekaar **Emil Anders** oma mälestusteraamatus "Erinnerungen des Bibliothekars Emil Anders" (Baltische Monatschrift. Bd. 39. Reval, 1892) meenutab kohtumisi Karl Morgensterniga. Esimene kohtumine oli Emil Andersil kreiskooli õpilasena 1817. aastal, mil täitis 300 aastat reformatsioonist. Sel puhul toimusid ülikooli aulas akadeemilised loengud ja Jaani kirikus teenistus. Eriti sügava mulje oli jätnud 11-aastasele noorukile professori ettekanne kolmest reformaatorist — Lutherist, Melancthonist ja Eraskeusest. Sama ettekannet kuulis Anders uuesti hulga aastate pärast

ühel professorite õhtusel kogunemisel Morgensterni kodus, kuhu ta oli külalisena kutsutud. (Tartu professoritel oli kombeks kord kuus kohtuda mõne professori pool kodus ja pidada teaduslikke ettekandeid.)

Bibliotekaarina oma isa ametit jätkanud Emil Anders kirjutab, et tema suhted Morgensterniga kujunesid sõbralikeks. Vestlused Morgensterniga olid väga huvitavad. Ta iseloomustab Morgensterni kui palju reisinud ja oma aja kuulsustega suhelnud meest. Morgenstern rääkis väga aeglaselt, valitud sõnadega. Raamatukogu direktorina käitus ta julgelt ja otsustavalt ning kasutas oma sidemeid ka raamatukogu huvides.

Suure sümpaatiaga meenutab Anders proua Minna Morgensterni — noort võlvat olendit, kelle Morgenstern oli juba eaka mehena endale kosinud. Proua oli väga meeldiv vestluskaaslane, haritud, iseseisva mõtlemisega ja väga musikaalne. Anders oli sagedane külaline Morgensternide kodus. Mälestusteraamatus kirjeldab Anders Morgensterni suhteid teenijapiiga Lyddiga. Lyddi oli Morgensternile väga meeltemööda — selle tõestuseks andis ta Lyddile oma taldrikult toidupalakesi, mille Lyddi vastu võttis professori selja taga grimasse tehes. Anders arvab, et see polnud Lyddist sugugi kena. Anders jutustab lõbusa loo Morgensterni pool toimunud dineest, mis külalistes kohmetust tekitas. Nimelt seesama teenijapiiga Lyddi oli roogasid serveerides kummutanud kuuma soustikannu professor Carl Ledebouri pähe. Professor, kellel olid jalas valged kintspüksid ja lakksääririkud, tõusis soustist nõretades ja lahkus. Morgensternil ei õnnestunud kuidagi oma vihast kolleegi rahustada ja tagasi lauda meelitada. Morgenstern oli vahetpidamata Lyddilt pärinud: "No ütle Lyddi, kuidas see juhtus?" Lyddi oli jälginud lauas toimunud vestlust nii hoolega, et oli jätnud soustikannu unarusse. Morgenstern aga aina korrutanud — "No ütle Lyddi, kuidas see juhtus?" Kuni rektor professor Maier, kes oli istunud teisel pool lauas Ledebouri vastas, ütles, et tema oli kogemata Lyddit müksanud. Kohe oli Morgenstern hakanud Lyddit rahustama: "Ära nüüd nuta enam, Lyddi, näed — Maier ise tegi seda!" Kogu vahejuhtum oli külalisi väga lõbustanud.

1812. aastal läbi Balti provintside Peterburist Pariisi reisinud **Christian Müller** oma reisimälestustes Tartust ja ülikoolist imestab kuulsa esteetikaprofessori ebaesteetilise riietuse üle. Ta näeb teravat kontrasti loengutel esitatu ja mingi kummalise kamtsatka-burjaadi hõlsti vahel, millega ta kolleegide, üliõpilaste ja linnakodanike naervatest pilkudest saadetuna ringi kõndis. Professori omapärast rõivastust mainivad paljud. Professor võis vabalt minna tähtsale vastuvõtule ühes jalas valge, teises must sukk. Morgenstern olevat uhkelt kandnud vanu katkisi saapaid, millel Vesuuvi laava põletatud augud, kui kallist mälestust elu kaunimatest hetkedest Itaalias.

Vene kirjaniku **Voldemar Dahli** mälestustes on kirjutatud anekdootlik lugu nn. Morgensterni „puust raamatutest“ (Holzbücher). Nimelt nõudis Morgenstern laenutatud raamatute asendamist riulis puust klotsidega, et ei oleks tühimikke. Tudengid aga ei täitnud alati seda nõuet ja siis oli Morgenstern olnud väga pahane. Seepeale kogusid tudengid kõik puust raamatud kokku, panid riulile ritta ja kirjutasid peale „Morgensterni kogutud teosed“ (Morgenstern's Sämtliche Werke).

Satiiriliste kirjatükkidega populaarseks saanud dr. **G. Schultz-Bertram**, kes aastail 1826–1833 õppis ülikoolis meditsiini, kirjutab oma 1868. aastal ilmunud mälestusteraamatus "Dorpat's Großen und Typen von vierzig Jahren" (Dorpat, 1868) Tartu kuulsustest ja tüüpidest 40 aasta eest. Omaette peatüki selles tüüpide galeriis pühendab ta Karl Morgensternile, keda ta

tutvustab kui edevat, hajameelset ja küllaltki eluvõõrast professorit, kes sattub sageli koomilistesse olukordadesse.

Dr. Bertram kirjutab, et Morgenstern oli üks heasüdamlik hästikasvatatud mees, kes kahtlemata oli juudi päritolu, aga ilma igasuguse jäljeta ahnusest. Tema enesearmastus ja edevus olid valitsevad kõikide teiste kirgede üle. Oma kolleegidest paistis ta silma erakordselt kõrge enesehinnanguga. Sellise hinnangu kujunemisele aitas kaasa tema sügav antiigi tundmine, mis pani end samastama antiikmõtlejatega. Ta lausa hiilgas, kui leidis senitundmata fakti mõne klassiku kohta.

Morgensterni peeti tema nooruses väga ilusaks meheks. Ta armastas kanda oma küllaltki pikki musti juukseid keskelt lahkukammituna *à la* Jeesus Kristus. Pilk unelevalt taeva poole pööratud, kujutas ta endast unistajat idealisti. Bertram arvab, et eksamile tulnud tudengid olid varmad tema nõrkust ära kasutama. Morgensterni kodus vastuvõtutoas oli kaks õlimaali – üks kujutas Kristust, teine professorit ennast. Professorit eksamiks soodsalt häälestades kasutasid üliõpilased kahte varianti. Esiteks, tudeng asus Kristust kujutava maali ette, et professori sisenedes vaimustuda, kui tõetruult on kunstnik suutnud härra professorit kujutada. "Oh ei!" tavatses seepeale meelitatud vastata, "see on Raffaeli "Kristuse pea". Järgnes tudengi hämmastus. Sama stseeni teine variant. Tudeng asutas end Morgensterni portree ette ja hüüdis vaimustunud: „Milline taevalik Kristus! Kas see pole mitte Tizianilt?" Repliigile järgnes eksiarvamuste kummutamine ja asjaolude selgudes meeldiv eksam (tavaliselt tudengile soodsa tulemusega).

Dr. Bertrami raamatus on järgmine anekdootlik lugu. Professorite esitlemise ajal uuele kuraatorile von Phalenile märkas Morgenstern järsku, et mõõga tupp oli teel kaotsi läinud ja kuna paljastatud teraga esinemine oli austuse- ja kombevastane, mässis ta tera kuue siilu ja esiles end erutatult. Tema närvilisus ei jäänud kuraatorile märkamata. Et kummutada von Phaleni võimalikku arvamist endast kui salamõrtsukast, kutsus Morgenstern auväärt külalise dineele. Sel ajal oli Morgenstern juba küllalt kõva kuulmisega ning ta tavatses öelda valju häälega asju, millest harilikult räägiti vaikselt. Sellel dineel sosistas ta teenrile kõva häälega kõrva: „Härra kuraatorile andke kõige paremat veini, härradele professoritele tavalist." Sellised märkused kutsusid esile üldise lõbususe ja von Phalen meenutas veel kaua Morgensterni juures toimunud lõbusat olemist.

Teine lugu. Morgensternil oli 25-aastane valge hobune, kes oli tuntud maal ja linnas kui „Morgensterni Valge (*Blanc*)". Kui ta hobuse selle kõrge vanuse tõttu pidi ära müüma, küsis ta ebatavaliselt kõrget hinda, põhjendades seda pikaajaliste kulutustega kaertele, heintele, talli üürile, sepale, arstile jne.

Bertram loob Morgensternist pildi kui kõva kuulmisega koomilisest professorist, kes aulasse kõnet pidama minnes vedas pulti kaasa tohutul hulgal raamatuid, paberirulle, mis ettekande ajal libisema ja veerema hakkasid. Neid üles korjates ja pidevalt komistades oli ta hädas alatasa ettejääva mõõgaga. Aula rõkkas publiku naerust. Bertram märgib, et Morgensterni kõned olid pikad, kuid mitte ebahuvitavad. Alati tuli palju rahvast tema kõnesid kuulama. Ta oli armastatud ja lugupeetud inimene Emajõe Ateenas.

Tartu ülikooli lõpetanud Moskva ülikooli professor **Nikolai Ance** (pseudonüümiga **dr. Martreb**) leiab, et Schultz-Bertrami raamatus on palju valet ja vähe tõtt. Ta lükkab üksikasjalikult ümber kõik anekdootlikud legendid professorist. Ainult portreede kohta väidab, et seal on tera tõtt.

Elisabeth v. Hoffmanni mälestused "Dorpat von 60-Jahren" (Deutsche Monatschrift für Rußland. Riga, 1914) viivad möödunud sajandi keskpaiga Tartusse. Paljude koloriitsete tartlaste hulgas on juttu ka professor Morgensternist. Esile on toodud tema teened ülikooli professorina ja raamatukogu direktorina ning isikliku raamatukogu pärandamine ülikooli raamatukogule. Kogu juurde kuuluva elusuuruse rinnaportree (ilmselt mõeldud Kügelgeni maali, kus Morgenstern on 38-aastane) järgi arvab Elisabeth Hoffmann, et oma nooruses oli Morgenstern silmapaistvalt ilus mees, kes ka ise oli selles veendunud. Tartus räägitavat Morgensterni edevusest palju anekdoote. Räägitakse, et noorena armastanud ta linnas jalutada koos teenriga, kellelt ta noortest daamidest möödudes oli küsinud, kas nad talle järele vaatavad? Teenri jaatava vastuse korral oli ta rahulolevana öelnud: „Las nad vaevlevad! (Laß sie schmachten!)“ Morgenstern oli suur Goethe austaja, keda ta sageli tsiteeris. Isegi surivoodil olevat tema viimased sõnad olnud: „Valgust, rohkem valgust!“ Kuivõrd eluvõõras ja „pikene“ ta tavaelus oli, tõestab ilmekalt anekdootlik lugu, mis toimus Raadi mõisas. Von Liphart laskis peale dineed oma külalistele demonstreerida mõisa kõige ilusamaid tõuveiseid. Professor oli heatujuliselt osutanud ühele suursugusele loomale: „Milline ilus härg!“ Seepeale teised härrased: „See on ju lehm“. Professor vastanud rõõmsalt: „Ja, ja, võib ju olla — mittespetsialistil on ju seda raske eristada!“

Ettekande lõpetangi Elisabeth Hoffmanni arvamisega, et vaevalt leidub Tartus inimest, kelle ümber liiguks nii palju anekdoote kui professor Morgensterni ümber. Mitte igale mehele ei saa tema pika elu jooksul osaks nii palju tähelepanu!

ÜHEST KARL MORGENSTERNI KORRESPONDENDIST

Niina Vorobjova

Erinevalt teistest tänastest oraatoritest ei räägi mina mitte Morgensternist, vaid ühest tema korrespondendist. Alustan tsitaadiga L. Tolstoi romaani "Sõda ja rahu" algusest. Aristokraatlikul vastuvõtul "serveeris" majaperenaine Anna Pavlovna Scherer oma külalistele enne vikont de Montemart'i ja pärast abee Morio't nagu midagi üleloomulikult peent. *"Te ju tunnete teda ta sügava tarkusega. Keiser võttis ta vastu," pöördus ta Pierre'i poole. "Jah, ma olen kuulnud, et tal on plaan, kuidas säilitada igavest rahu, ja see on väga huvitav, kuid vaevalt küll võimalik..."* Abee Morio arendas Pierre'i ees oma lemmikideed. *"Abinõuks on Euroopa tasakaal ja rahvaste õigus," ütles abee. "Tarvitseb ühel vägeval riigil nagu Venemaa, kes on kuulus oma barbaarsusega, omakasupüüdmatult asuda Euroopa tasakaalu oma eesmärgiks seadva liidu etteotsa — ja ta päästab maailma!"* Ja kuidas te niisuguse tasakaalu leiate, pidi Pierre küsima, ent sel hetkel tuli Anna Pavlovna nende juurde ... ja küsis itaallasel, kuidas ta siinset kliimat talub. Itaallase nägu muutus äkitselt ja võttis solvava, teeseldult magusa ilme ... *"Ma olen nii kütkestatud mõistuse ja hariduse võludest seltskonnas, eriti naiste seltskonnas, kus mul on õnn vastu võetud olla, et ma pole veel jõudnud kliimale mõeldagi," ütles ta.*

19. sajandi lugejatel oli kohe selge, kes oli peidetud abee Morio nime varju, sest Tolstoi iseloomustas küllaltki täpselt sajandi algul väga populaarset ajaloolist isikut — abt Scipione Piattolit. Meie, 20. sajandi inimesed otsime püüdliselt igale isikule täpse rubriigi, paneme talle etiketi — see on ajaloolane, too literaat, järgmine riigitegelane jne. S. Piattoli on üks

nendest, keda on peaaegu võimatu määratleda, kes elavad sündmuste keerises, pääsevad maailma kõrgematesse ringkondadesse, tegutsevad aktiivselt, et siis märkamatu areenilt kaduda. Prantsuse ajaloolane Adolphe Thiers leidis S. Piattolile ja temataolistele määratluse — avantürist. Sel sõnal on kaks tähendust, Piattolile sobib rohkem teine — tegelikke tingimusi mitteametav inimene. Taoline inimene võib olla aga ka lihtsalt naiivne.

S. Piattoli elu ja tegevus oli seotud nelja riigiga: Itaalia, Poola, Venemaa ja Saksamaaga. Ta sündis Firenzes 1749. a. Nagu vaimulikud ikka, sai ta hea hariduse ja elas aastani 1772 Modena ülikooli kirikuajaloo ja kreeka keele õpetajana rahuliku elu. Piattoli oli aga iseloomult püsiv, ta provotseeris oma saatust. 1774. a. ilmus itaalia keeles tema koostatud brošüür matmiskohtadest ja sellega seotud pahandustest, kusjuures autor eitas kiriklikku matmist. Prantsuse ja hispaania keelde tõlgituna tekitas brošüür suure skandaali, mille tulemusena autor oli sunnitud Modenast põgenema ja koduõpetajana elatist hankima. Vürstinna Lubomirska kutsus ta oma kasupoja Henryku õpetajaks ja siit said alguse S. Piattoli pikaajalised tihedad sidemed Poolaga, samuti Venemaa tulevase välisministri vürst Adam Tšartorytšskyga. 18. saj. lõpu Poola oli Piattolile väga soodne koht, kus tema äge ja aktiivne iseloom leidis rakendamist. Poola võitles tol ajal iseseisvuse eest. Tšartorytšsky on oma memuaarides meenutanud Piattoli õilsat ja heldet südant. Vürst on tundnud teda kui inimest, kes oskas mõista Poola traagilist situatsiooni ja ühines patriootidega. Vürst Tšartorytšsky tunnistas, et see oli Piattoli, kes esitas Poola iseseisvuse põhimõtted, mis ta fikseeris oma poliitilises kreedos ja mida levitati patriootide seas. Kui kuningas Stanislav Ponjatovski liitus patriootidega, sai S. Piattolist kuninga sekretär ja ta võttis osa 3. mai 1791. a. konstitutsiooni koostamisest. See oli esimene märk iseseisvast Poolast ja seda tähistavad poolakad tänapäevani. Tumedaks plekiks Piattoli biograafias jäid tema salapärased diplomaatilised missioonid, nagu 1792. aasta reis Dresdeni, kus Austria võimud ta arreteerisid ja Josephstadt kindlusesse sulgesid. Poola kolmanda jagamise järel leidis S. Piattoli pelgupaiga Kuramaa hertsoginna Dorothea Bironi juures, kellega ta oli tutvunud Varssavis. Üritades taastada Kuramaa hertsogiriiki, saabus hertsoginna Dorothea S. Piattoli saatel Peterburi ja siin kohtus viimane uuesti vürst A. Tšartorytšskyga. Tänu Piattoli laialdastele teadmistele, keelteoskusele ja suurepärasele redigeerimisandele sai temast vürst Tšartorytšsky sekretär ja tema kaudu sattus Piattoli ka imperaator Aleksander I lähikonda. A. P. Šerer ei liialdanud, öeldes, et keiser võttis abee vastu (meenutagem tsitaadi algust!). S. Piattolil õnnestus mõjutada müstiliselt meelestatud noort tsaari. Tsitaadis Tolstoi romaanist selgus, et abeel oli plaan, kuidas säilitada igavest rahu. Miks ja milleks oli sellist plaani vaja? 1804. a. kuulutas Prantsuse senat konsul Napoleoni keisriks. Napoleonil olid suured vallutusambitsioonid, Euroopa riigid aga muudkui riidlesid. S. Piattoli esitas põhimõtted, mille järgi Venemaa vägeva ja neutraalse riigina organiseerib vahendusliidu riikidevaheliste konfliktide lahendamiseks ja rahu hoidmiseks. Aleksander I tunnistas selle plaani põhimõtted heaks. See oligi hea plaan, kuid just selle eest nimetas Thiers S. Piattoli avantüristik. Sest juba 1805. a. purustas Napoleon Austerlitz juures Venemaa ja Austria väed ja rahust ei olnud enam juttugi. Ometi lõppes peaaegu 10 aastat kestnud sõda Napoleoni täieliku purukslõõmisega ja Viini kongressiga, kus võidutsesid mõnedki Piattoli ideed. (Ja sellest seisukohast vaadatuna — kas ei olnud hoopis Napoleon ise avantürist?)

Pärast 1805. aastat S. Piattoli täht langes. Ta ei olnud enam noor inimene, vürst A. Tšartorytšsky oli muutunud ta vastu ükskõikseks. (Valitsejate armastus on üldse muutlik!) Venemaa vajus üha enam sõtta. Piattoli olukord polnud vilets — ta oli riiginõunik, ent siiski eemal asjaajamistest. Umbes aasta elas ta Saksamaal, kirjutas sel ajal essee poliitilisest

süsteemist, millist Venemaa peaks järgima. Venemaale tuli ta tagasi Tartu kaudu. Berliinist lahkudes võttis ta oma sõbralt, saksa ajaloolaselt Johann Müllerilt soovituskirja Tartu professorile K. Morgensternile, kellega Müller juba pikemat aega kirjavahetuses oli. (Soovituskirjad olid tol ajal kombeks.) See kiri 15. juunist 1805. a. on säilinud Morgensterni fondis. Loomulikult esitles Müller Piattolit Morgensternile kõige paremates toonides. Morgenstern sai soovituskirja posti teel, edasisest kirjutab ta oma päevikus. Ta tahtis Piattolile vastu minna, kuid hilines ja nad kohtusid turu juures. Piattoli väljus tõllast ja nad jalutasid üle silla. *Rendez-vous* oli lühike, kuid selle käigus jõudis Morgenstern ilmselt kinkida Piattolile oma kõne Klopstockist — see selgub järgnevast kirjavahetusest. Lühikesest tutvusest Morgensterni ja Piattoli vahel (juulist 1806 kuni oktoobrini 1807) on säilinud huvitav kirjavahetus. Morgensterni kirjakogus on neli Piattoli kirja, kolm prantsuse keeles ja üks pliiatsiga kirjutatud ladinakeelne, peaaegu kustunud tekstiga sedel ning Morgensterni vastuse kontsept. Kirjad on 19. sajandile omases kurtuaasses maneeris, vastastikuste kummardustega, ometi paistavad silma mõlema kirjandusharrastus ja laialdased huvid. Kolm kirja on Piattoli saatnud Miitavist, esimese 1807. a. 10. mail. Piattoli alustab kirja kiitusega Morgensterni kõnele Klopstocki kohta. Kirja põhisisu on aga selles, et Piattoli palub Morgensterni vahendajaks Miitavi akadeemilise gümnaasiumi ja Tartu ülikooli vahel. Teatavasti pretendeeris Miitavi akadeemiline gümnaasium sel ajal iseseisvusele, eraldatusele Tartu ülikoolist. Kuid 1807. a. jaanuaris oli Aleksander I kinnitanud, et Miitavi ülikool peab alluma Tartu ülikoolile: muudatusi tehti vaid kasutatava õppekeele ja muudes küsimustes. Piattoli oli sattunud jälle lahendust vajava probleemi juurde ja oli otsekohe valmis konflikti lahendama, rahu jalule seadma. Ta tegutses haridusminister Zavadovski ja kuraator Klingeri palvel. Piattoli oli avastanud, et kohalik koolivalitsus ei täida Peterburi korraldusi (milliseid, ta kirjas ei täpsusta), tema aga nõuab õppeplaani ranget kinnipidamist jne. Korraliku ning viisaka inimesena andis Morgenstern Piattoli pretensioonid edasi rektor Meyerile ja teatas sellest Piattolile, jättes endale kirja kontsepti. Morgenstern pöördus Piattoli poole sõnadega *vieillard honorable* (auväärne vanamees — muide, Piattoli oli siis 59-aastane) ja teatas, et juba kolm aastat ei ole ta enam koolikomisjoni liige, Piattoli tõstatatud probleemi asjus aga kutsuti ta ülikooli nõukogu istungile, kuulati ära ja ta loodab, et asi saab korda. Sellega loeb Morgenstern oma kohustuse täidetuks ja hoopis suurema innuga arutleb oma kirjas kirjandusest ja sellega seotud stuudiumist. Morgenstern teadis, et Piattoli valmistab ette Juvenalise satiiride uut väljaannet ja otsib värskaid töid sel teemal. Morgenstern saatis Piattolile G. A. Ruperti kaheköitelise "Juvenal's Satiren" sõnadega: kasutage raamatuid nii palju kui soovite, aga tagastage nad siiski. Kahjuks ei teadnud Morgenstern üksikasjalikult Piattoli kavatsusi, muidu oleks ta valmis olnud ka konkreetsemate nõuannete jagamiseks.

Piattoli vastas sellele kirjale 30. mail. Morgensterni usaldus liigutas teda väga — saata niimoodi talle Ruperti teosed! Tema isiklikus kogus Berliinis olevat mõned Morgensterni tööd, aga ta peab oma kohuseks hoiatada, et on kuulutanud sõja autoritele, väljaandjatele, trükkalitele, korrektoritele, kes eelistavad ladina keeles tähti U ja J tähtedele V ja I. Mitme aasta eest oli Piattoli sel põhjusel tülitsetud oma vana sõbra, kuulsa trükkali Bodoniga. Nooremale inimesele võib tema viha tunduda naljakana, aga miks peetakse vajalikuks kirjutada korrektselt kaasaegsetes keeltes ja lubatakse endale moonutada surnud keelte ortograafiat, seda enam, et need keeled kaasajal häälendamise ja sõnade vale kasutamisega küllalt inetuks on tehtud. Piattoli soovitab Morgensternil publitseerida veel üks ladinakeelne essee, silmas pidades kõiki reegleid — see oleks väike tähtede *chef-d'oeuvre*.

Üht nimetatud kirja fragmenti pidas Morgenstern nii oluliseks, et avaldas selle oma ajakirjas "Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie", kuna seal oli juttu Juvenalise satiiridest ehk täpsemalt — Piattoli esitas oma oopuse plaani, seletas, mille poolest see erineb eelmistest Juvenalise väljaannetest ja kuidas ta on kasutanud oma keelteoskust, eriti itaalia keelt. 5-leheküljeline kiri üliväikeste tähtedega (millega te muide võite ise näitusel tutvuda) lõpeb kurtmisega äärmise lühinägelikkuse üle: ma kirjutan pisikeste tähtedega, aga need tunduvad mulle hiigelsuured. Ilmselt kirjutas ta suurendusklaasi abil (seega optiline pettus!). Postskriptumis mainib Piattoli J. G. Seume teost "Meine Sommer", kus autor avaldab tunnustust Tartu ülikooli raamatukogu juhatajale Morgensternile, ja märgib samas, et raamatukogule eraldatakse 5 tuhat rubla aastas. Piattoli tunneb huvi, kas see on puhas raha raamatute ostmiseks või on kaasa arvatud ka muud kulud. Viimasel juhul tulgu Morgenstern Miitavisse, akadeemilise gümnaasiumi raamatukogus on dublette, mis võiksid ülikooli raamatukogu juhatajale huvi pakkuda. Pole teada, kas Morgenstern järgnes Piattoli nõuannetele. Oma Kuramaa reisi ajal külastas Morgenstern Piattolit kahel korral. 13. juulil 1807 kohtus ta Piattoli juures Vietinhofi ja prof. Groschkega ning vestles kaks tundi, järgmisel päeval toimus Piattoli juures *diner*, külaliste hulgas olid prof. Beitler, Groschke, Libau ja Cruse. Toimus huvitavaid vestlusi.

Viimane Piattoli kiri Morgensternile oli lahkumiskiri. 1807. a. oktoobris jättis Piattoli Kuramaa alaliseks maha ja andis Morgensternile oma Berliini aadressi — see oli ikka "Hôtel de Courlande" Unter der Lindenil. Seal kavatses ta oma Juvenalise oopuse lõpule viia ja soovis võimalust mööda sel teemal uudiseid saada. Ta soovitas Morgensternile hankida raamatuid Berliini raamatukaupmehelt Juel'ilt, sest seal olid need odavamad. (Morgenstern oli seda aga juba alates 1803. aastast teinud.)

1809. a. suri S. Piattoli väikeses Saksamaa linnakeses Löbichaus.

S. Piattoli kasutas oma kirjade pitseerimiseks vahapitsatit juhtlausega *Et causas non fata sequi* (ma olen käinud juhuste ja mitte saatuse järgi).

Otsustagem siis, kui palju see deviis oli vastavuses oma kandja iseloomuga.